

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİMDALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİMDALI

**PATNOS VE ÇEVRESİNİN ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞ
YERLEŞİM DOKUSU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Kenan IŞIK

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU

VAN – 2008

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİMDALI
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİMDALI

**PATNOS VE ÇEVRESİNİN ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞ
YERLEŞİM DOKUSU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kenan IŞIK

VAN – 2008

VAN 2008

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma, jürimiz tarafından ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI, PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİM DALI' nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan: Doç. Dr. Aynur ÖZFIRAT

Üye (Danışman): Yrd. Doç.Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU

Üye: Yrd. Doç. Dr. Burhanettin GÜNEŞ

Üye: Doç. Dr. Aynur ÖZFIRAT

Üye:.....

ONAY: Yukarıdaki imzalarının, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../ 2008

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
1.GİRİŞ	1
1.1. COĞRAFİ KONUMU	1
1.2. İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ.....	1
1.3. TARİHÇE	2
1.4. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ	10
1.5. AMAÇ	12
1.6. YÖNTEM	13
1.7. KAPSAM	14
2. ERKEN DEMİR ÇAĞ KALE VE YERLEŞİMLERİ.....	15
2.1. BAĞDIŞAN HÖYÜĞÜ.....	15
2.2. DEDELİ KALESİ.....	15
2.3. GÖNLÜAÇIK (KARAVET) KALESİ.....	16
2.4. KULİ (KELAKULİ) KALESİ.....	17
2.5. ESENBEL (MECİYA) KALESİ.....	18
2.6. YUKARI GÖÇMEZ (ZOMİK) KALESİ.....	19
3.ERKEN DEMİR ÇAĞ NEKROPOL VE MEZARLARI.....	21
3.1. GAVURKALE NEKROPOLÜ.....	21
3.2. GÖNLÜAÇIK NEKROPOLÜ.....	22
3.3. KONAKBEY NEKROPOLÜ.....	23
3.4. YUKARI GÖÇMEZ NEKROPOLÜ.....	24
3.5. BUDAK MEZARI	25
3.6. DAĞALAN MEZARI.....	25
4.ORTA DEMİR ÇAĞ KALE VE YERLEŞİMLERİ.....	27
4.1. AZNAVURTEPE KALESİ.....	27
4.2. GİRİKTEPE SARAYI VE YERLEŞİMİ.....	30
4.3. KANCIKLI KALESİ.....	33
4.4. KEÇİ (KALEBİZİN) KALESİ.....	34
4.5. LİÇ KALESİ.....	35
5.ORTA DEMİR ÇAĞ NEKROPOL VE MEZARLARI.....	37
5.1. LİÇ NEKROPOLÜ.....	37
5.2. AKÇAÖREN MEZARI.....	38
5.3. AŞAĞI KAMIŞLI MEZARI.....	39
5.4. DEDELİ NEKROPOLÜ.....	39

6. DEĞERLENDİRME.....	41
6.1. KALELER.....	41
6.1.1. ERKEN DEMİR ÇAĞ KALE VE YERLEŞİMLERİ.....	41
6.1.2. ORTA DEMİR ÇAĞ KALE VE YERLEŞİMLERİ.....	44
6.2. NEKROPOLLER.....	48
6.2.1. ERKEN DEMİR ÇAĞ NEKROPOL VE MEZARLARI.....	48
6.2.2. ORTA DEMİR ÇAĞ NEKROPOL VE MEZARLARI.....	50
7. SONUÇ.....	54
8. KAYNAKLAR.....	56
9. ÖZET.....	63
10. SUMMARY.....	64
11. HARİTA , PLAN, ÇİZİM VE FOTOĞRAFLARIN AÇIKLAMALARI..	65

ÖNSÖZ

Patnos yöresi, Urartu arkeolojisinde en çok eser veren yerlerin başında gelir. Yöre bilim dünyasında 19. yüzyılın sonlarından itibaren buradan çıkan Urartu yazıtları sayesinde adını duyurmuştur. Buna karşın yöre hakkındaki arkeolojik bilgilerimiz Cumhuriyet döneminde yapılmış birkaç resmi kazı ve araştırmayla sınırlı kalmıştır. Son yıllarda başlayan arkeolojik araştırmalar yörenin özellikle Erken ve Orta Demir Çağ'larda önemli bir iskan yeri olduğunu kanıtlamıştır. Bu nedenlerden ötürü yöredeki Erken ve Orta Demir Çağ varlığını konu edinen bu tez çalışmasının bölge arkeolojisine önemli bir katkı sağlayacağını düşünmekteyim. Çalışmada yörede yeni tespit ettiğimiz bulgular daha önceki araştırmalarla karşılaştırılarak sunulmuştur.

Tez konumu oluşturan Patnos yöresinin zengin arkeolojik verileri ve Patnos' ta ikamet ettiğimden dolayı gerek konuyu hazırlarken gerekse de arazi çalışmasında fazla zorluk çekmedim. Çalışmalar esnasında yörede yıllardır devam eden arkeolojik tahribatları yerlerinde görme imkanım oldu. Bu durum bende bölgede arkeolojik çalışmalar yürütme fikrini güçlendirmiştir.

Tezin her aşamasında beni yönlendiren ve çalışmanın tamamlanmasına büyük katkıda bulunan tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu başta olmak üzere Patnos yöresindeki 2006-2007 yılları yüzey araştırmaları çalışmalarına beni de dahil eden ve araştırma verilerini kullanmama izin veren Doç. Dr. Aynur Özırat'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca yine tez çalışmasında benden yardımlarını esirgemeyen Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji bölümü asistanlarından Bircan Eren, Davut Yiğitpaşa, Nilgün Coşkun, Sabahattin Erdoğan'nın yanında arkadaşlarım Yusuf Uygur ve İdris Canbay'ada buradan teşekkür etmek istiyorum.

Kenan IŞIK

Van – 2007

KISALTMALAR

AnatSt	: Anatolian Studies Dergisi, Ankara
AIA	: Anatolian Iron Ages
AfO	: Archiv für Orientforschung, Graz
AMI	: Archäologische Mitteilungen aus Iran, Berlin
AJA	: American Journal of Archaeology, Boston
AnAr	: Anadolu Araştırmaları, İstanbul
Anatolia	: Anatolia Dergisi, Ankara
ANES	: Ancient Near Eastern Studies, Melbourne
Belleten	: Belleten, Türk Tarih Kurumu Dergisi, Ankara
BCE	: Before Christ Era (Millattan Önce)
DTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
EDÇ	: Erken Demir Çağ
GDÇ	: Geç Demir Çağ
HchI	: Friedrich W. König, Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II, AFO, Beiheft 8, Graz, 1955-57
TTAED	: Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Ankara
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara
SMEA	: Studi Micenei ed Egeo – Anatolici Dergisi, Roma
ODÇ	: Orta Demir Çağ
OTÇ	: Orta Tunç Çağ
Ist Mitt	: İstanbuler Mitteilungen, İstanbul / Tübingen
İTÇ	: İlk Tunç Çağı
JAA	: Journal of American Archaeology
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London
YYÜ	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi
TEBE	: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ZE	: Zeitschrift für Ethnologie, Berlin

1. GİRİŞ

1.1. COĞRAFİ KONUMU

Doğal kaynakları ve verimli ovasıyla Patnos ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı-Murat-Van Bölümünde yer alır. (Har. 1) Modern Patnos Süphan dağının kuzeyinde kendi adıyla anılan ovada kurulmuştur. (Res.1) İlçe deniz seviyesinden 1650 m. yüksekte olup 40°-39° doğu boylamları arasında bulunur. Van gölünün kuzeyinde önemli çöküntü alanlarından biri olan Patnos ovası, değişik yönlü faylar eşliğinde çökerek oluşmuş ve sonradan alüvyonlarla dolmuş, her taraftan genç volkaniklerle çevrili bir tersiyer havzasıdır. Ova kuzeyde Aladağlar (3000 m.), güneyde Süphandağı (4058 m) ile Pani tepeleri (2000 m), batısında ise Kartavin dağ sırası (2258 m) ile adeta kuşatılmıştır. Bunların dışında ovaya serpilmiş durumda Aznavurtepe, Giriktepe(Değirmentepe), Eskikonak (Grekom), Kumtepe (Greberoş), Maksut Tepe (Giriki Aceman), Grebudo ve Gresor gibi doğal yükseltiler mevcuttur. Patnosta geçen en büyük akarsu Bağdişan deresidir. Kaynağını Aladağlardan alan dere Patnos ovasını doğudan batıya doğru kesip Malazgirt ovası üzerinden Murat nehrine karışır. Bunun dışında Patnos çayı ve Üçbulak (Sekani) suyu, Patnos ovasında Bağdişan deresine karışan önemli sulardır.¹

Patnos ilçesi 1421 km² lik yüzölçümüyle kuzeyde Ağrı'ya bağlı Hamur ve Tutak, batıda Muş'un Malazgirt ilçesi, doğuda Van'ın Erciş ilçesi güneyde yine Erciş ve Bitlis'in Adilcevaz ilçeleriyle komşudur. (Har. 1). Doğal ve tarihi yolların geçtiği Patnos yöresi geçmişte olduğu gibi günümüzde de stratejik önemini korumaktadır.

1.2- İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Patnos yöresi uzun süren kış ve kısa yaz mevsimiyle karakterize edilen karasal iklimin etkisi altındadır. En soğuk ay olan Ocak ayında sıcaklık çoğu zaman -10 °C'nin altındadır. En sıcak ay Temmuzda ise sıcaklık ortalama 21°C'yi bulur. Patnos ve çevresinde yıllık yağış miktarı 428.8 mm. olarak ölçülmüştür. Yağışlar en çok nisan ve mayıs aylarında düşer. Yaz aylarında ise yöre güneyden gelen kurak ve kuru çöl ikliminin tesiri altındadır.² Patnos yöresi doğal bitki örtüsü bakımından

¹ Hüseyin Saraçoğlu, "Doğu Anadolu Bölgesi I", İstanbul, 1956, 268 vd.

² A.g.e., 432.

fakirdir. Yörenin doğal bitki örtüsünü otsu ve odunsu özellikteki stepler oluşturur. Bu bitkilerin yaprakları küçük, sert ve dikenli olup kuraklığa dayanıklıdır. Yastık ve küme şekilli türler (Kenger, Kerengkosi, Sitilme, Goni, Kerengzer) ve gramineler (Şalvadır, Havşan, Pupi, Keriğ) diye ayrılan stepler yöre halkı tarafından hem yiyecek hem de yakacak olarak kullanılır. Stepler sulak alanlarda yerlerini zengin çayırlara bırakırlar. Bu çayırlar hayvan otlayıcılığı ve besiciliği için önemlidir. Tanrılara kurban ettikleri hayvan sayısıyla övünen Urartu krallarından İşpiuni'nin (MÖ. 830-810) Aznavurtepe'de inşa ettiği mabet ahırını (Burganani È) yazıtlardan öğrenmekteyiz.³ Bununla Patnos'ta günümüzde de süren hayvan yetiştiriciliğinin geçmişte de önemli bir faaliyet olduğunu görmekteyiz. Orman alt sınırının 1800 m. olduğu Patnos yöresinde çıplak olan dağlara karşın akarsu boylarında söğüt ve kavak türü ağaçlar görülür. Bunun yanısıra bölgede geçmişten beri bağ ve bahçe geleneğinin yaygınlığını klasik kaynaklarla⁴ birlikte Osmanlı kayıtlarından⁵ öğrenmekteyiz. Giriktepe Urartu sarayında yanmış ağaç hatıllarına rastlanmıştır.⁶

1.3- TARİHÇE

Doğu Anadolu yüksek yaylasında, en eski yerleşimler günümüzdeki verilere göre Geç Kalkolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda zengin obsidyen yataklarına sahip Süphan dağının kuzeyinde bulunan Patnos yöresinde Prehistorik çağlardan itibaren insan izlerine rastlanılır. Bu yerleşimlerden biri olan Hesar mağarası Patnos ilçe merkezinin 3 km. doğusunda Ziyaret köyü yolu üzerindeki kayalıklarda yer alır. (Res. 2) Mağara 1.20 m. eninde ve 2.10 m. yüksekliğinde dar girişlidir. (Res. 3) Mağaranın iç kısmı 4 m. uzunluğunda ve 3 m. yüksekliğinde olup iki tarafında sekiler bulunmaktadır. Hesar mağarasının içinde ve dışında etrafa dağılmış halde insan elinden çıkmış obsidyen yongalar dikkat çekmektedir. (Res. 61)

³ Friedrich W. König, "Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II", AFO, Beiheft 8, Graz, 1955-57, no. 5.

⁴ Chorene von Moses, "Des Moses von Chorene Gesschichte Gross Armeniens", Dr. M. Lauer, Regensburg, 1869, 15 vd.

⁵ Evliya Çelebi, "Seyahatname", III – IV. Sadeleştiren - T.Temelkuran, N.Aktaş, İstanbul, 1986, 274 vd.

⁶ Kemal Balkan, "Patnosta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", Atatürk Konferansları I, 1964, 240 vd.

Patnos yöresinde Neolitik ve Kalkolitik çağlarla ilgili bugüne kadar herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Buna karşın yöreye komşu Ağrı, Iğdır, Erziş yörelerinde⁷ ve Van Gölünün doğusunda, Tilkitepe⁸ ve Yılandaş⁹ gibi Geç Kalkolitik merkezlerin varlığı bilinmektedir.

İlk Tunç Çağı (İTÇ) ile birlikte (MÖ. 3300) Doğu Anadolu bölgesi Kafkaslardan başlayıp Suriye'ye kadar yayılan bir kültürün etkisi altına girmiştir. Kura-Aras¹⁰, Erken Transkafkasya¹¹, Khirbet-Kerak¹² ve Karaz¹³ gibi değişik adlarla anılan bu kültür daha çok ovalardaki höyük türü yerleşmelerde karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Patnosun 2 km. güneydoğusunda yer alan Giriktepe Höyüğü 100x70 m. boyutlarında ve 12 m. yüksekliğe sahiptir. (Har. 10). Höyük, Üçbulak (Sekani) suyu kenarında yer almaktadır. Aynur Özfiat'ın yürütmüş olduğı yüzey araştırmasında, definecilerin höyük yamacında açtığı kaçak kazı çukuru içinde ve yüzeyde İTÇ'ına ait Karaz tipi keramik parçaları ele geçirilmiştir. (Çiz. 13),(Res. 54)

Giriktepe höyüğü dışında Patnos'un 2 km. güneybatısında yeni keşfedilen Bağdişan İTÇ höyüğü yer alır. (Har. 3) Höyük 700 m.² yakın yaklaşık dikdörtgen bir alana yayılmış olup Bağdişan deresi kenarında yükselir. Höyükte açılmış kaçak kazı çukurlarında Erken ve Orta Demir Çağların yanında İlk Tunç Çağına tarihlenen Karaz tipi keramik parçaları da ele geçmiştir. Bu keramikler daha çok profil vermeyen gövde parçalarıdır. (Res. 53)

⁷ Catherine Marro and Aynur Özfiat, "Pre-Classical Survey In Eastern Turkey: First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", Anatolia Antiqua XI, 2003a, 389., Ayrıca bkz. Catherine Marro and Aynur Özfiat, "Pre-Classical Survey In Eastern Turkey: Second Preliminary Report: The Erziş Region ", Anatolia Antiqua XII, 2004 b, 232 vd., Catherine Marro and Aynur Özfiat, "Pre-Classical Survey In Eastern Turkey: Third Preliminary Report: Doğubeyazıt and The Eastern Shore of Lake Van", Anatolia Antiqua XIII, 2005 a, 322. , Aynur Özfiat, "A Survey of Pre- classical Sites in Eastern Turkey. Fourth Preliminary Report: The Eastern Shore of Lake Van", ANES, Melbourne, 2007, 115 vd.

⁸ E.B. Reilly, "Text Excavation at Tilkitepe 1937", TTAED 4, 156 vd.

⁹ Aynur Özfiat - Catherine Marro, "2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Konya, 2004, 300.

¹⁰ A.Sagonia - T.Kiguradze, "On the Orijins of the Kura – Araxes Cultural Complex", Archeogy in Borderlands 47, Los Angeles, 2003, 38.

¹¹ C. Burney - D.M.Lang, "The Peoples of the Hills", London, 1971, 44 vd.

¹² G.Philip - A.R.Millard, "Khirbet Kerak Ware in the Levant: The Implications of Radiocarbon Chronology and Spatial Distribution", C.Marro/H.Hauptmann (editor), Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires, Paris, 2000, 279 vd.

¹³ Güven Arsebük, "Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu", İstanbul Üniv. Prehistorya Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1974, 14 vd.

¹⁴ Veli Sevin, "Doğu Anadolu ; Orta ve Son Tunç Çağı", Arkeoatlas 3, İstanbul, 2004, 104 vd.

Patnos yöresinde bulunan İTÇ merkezleri arasında son olarak Zali höyüğünden bahsedebiliriz. Patnos ilçe merkezinin 22 km. doğusunda bulunan Dedeli köyüne bağlı Zali mezrasındaki höyükte EDC ve ODC keramiklerinin yanında İTÇ'ına tarihlenen Karaz tipi keramik parçaları da bulunmuştur.¹⁵

Bağdişan deresini takiben alüvyonlu düzlüklere kurulan Zali, Giriktepe ve Bağdişan höyüklerinde çıkan Karaz tipi keramik parçaları ışığında, Patnos yöresinin İTÇ'ında yoğun yerleşimlere sahne olduğunu görmekteyiz. Doğu Anadolu'da İTÇ'nin sonları ve Orta Tunç Çağı'nın (OTÇ) başlarında yani kabaca MÖ. 2000 yıllarında alışlagelen ova yerleşimleri yerini göçebe bir yaşam tarzına bırakmıştır.¹⁶ Boyalı keramikleri ve kurgan türü mezarlarıyla dikkat çeken bu yeni kültür daha çok yüksek yaylalarda karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Süphandağı ve Ağrı dağı yaylalarında tespit edilen OTÇ'nin bu pastoralist kültürüne ait boyalı keramik parçalarına Patnos'un doğusundaki Zali höyüğünde ve Konakbey kalesinde de¹⁸ rastlanılmıştır.¹⁹ Orta Tunç Çağının göçebe kültürü Van gölü havzası ve Transkafkasya'da MÖ.14.yüzyıla kadar devam etti. Son Tunç Çağı veya Erken Demir Çağı denilen dönemde yarı pastoral yaşam devam ederken etrafı kaba tarzda yapılmış surlarla çevrili Şato görünümlü kalelerinin inşa edildiğini görmekteyiz.²⁰ Bu döneme ait Assur kaynaklarına göre Van gölü havzası Himme, Uatgun, Masgun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun adlarında sekiz büyük aşiret tarafından paylaşılmıştı.²¹ Yine bu bölgeyi "Uruatri" diye tanımlayan Assur kaynakları Van Gölü'nün güneyi ve batısında kalan, 60 beyin yönettiği dağlık bölge içinde "Nairi Ülkeleri" tabirini kullanmaktadırlar.²² Assur kaynaklarında tehdit olarak görülen bu bölgedeki aşiretler konfederasyonunun üyeleri Patnos'un da içinde bulunduğu Van Gölü havzasında EDC boyunca karşımıza çıkan sarp kalelerde ikamet etmiş olmalıdırlar

¹⁵ Catherine Marro and Aynur Özfiat, 2005, 326 vd.

¹⁶ Sevin, 2004, 105 vd.

¹⁷ Aynur Özfiat, "Doğu Anadolu Yayla Kültürleri", İstanbul, 2001, 1 vd.

¹⁸ Konakbey kalesi Özfiat' ın yaptığı yüzey araştırmasında Hamit Dağı kalesi olarak geçmektedir.

¹⁹ Marro and Özfiat, 2005, 327 vd.

²⁰ Oktay Belli-Erkan Konyar, "Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini" Arkeoloji Sanat Yay, İstanbul, 2003, 90 vd, Ayrıca bkz. Sevin, 2004, 126.

²¹ Albert Kirk Grayson, "Assyrian Royal Inscriptions", Volume I, Wiesbaden, 1972, 81. Ayrıca bkz . Altan Çilingiroğlu, "Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler", İzmir, 1984, 6 vd.

²² Taner Tarhan , "MÖ.XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları", İstanbul, 1978, 8 vd.

Bu konfederasyon üyeleri daha sonra merkezi bir yönetim etrafında birleşip Urartu Devletini oluşturmuşlardır. Yine Assur yazılı kaynakları MÖ. 9. yy'ın ortalarına tarihlenen Urartu Kralı Aramu ve lokalizasyonu tartışmalı olan Arzaşkun adlı başkentinden sözeder.²³ Arame'den sonra Urartu tahtında başka bir sülaleden gelen I.Sarduri'yi (MÖ.840-830) görüyoruz. Devletin merkezi Van ovasındaki Van kalesine taşınmıştır. Tuşpa isimli bu yeni krallık merkezinde I.Sarduri'den sonra tahta oğlu İşpuini (MÖ. 830-810) geçer.²⁴ İşpuini döneminde yükselişe geçen Urartu devleti topraklarını genişletmiştir. Bu arada Urartu'nun çekirdek bölgesi olan Van Gölü havzasında bayındırlık faaliyetleri de yoğunlaşmıştır. Patnos'ta ele geçen bir yazıtta kral İşpuini kendisinden önce burada hiçbir şeyin yapılmadığını bunun üzerine bir tapınak (È) ve bir mabet ahır (Burganani È) inşa ettiğini belirtir.²⁵ Bu yazıtın dışında İşpuini'nin adına Patnos yöresinden çıkarılmış ve çeşitli müzelere dağılmış küçük eserler üzerinde rastlıyoruz. Bu eserler bronzdan yapılmış olup üzerlerinde Urartuca “İşpuinin deposuna ait” ibaresi yer alır. Çoğunluğu at koşum takımları ve ortası bombeli tunç objelerdir. Satın alınma yoluyla müzelerde sergilenen bu eserler muhtemelen Patnos'un 44 km güneyinde Süphan dağı eteklerinde yer alan Dizginkale'deki kaçak kazılarda çıkarılmışlardır.²⁶

İşpuini'den sonra oğlu Minua (MÖ. 810-787) döneminde Patnos yöresindeki Urartu bayındırlık faaliyetleri sürmüştür. Minua kendisine ait Patnos'ta ele geçmiş dublikatlı yazıtında bir tapınak (È) yaptığını ifade eder.²⁷ Aznavurtepe tapınağında ele geçen kral Minua'ya ait yazıtlarda ise batıya yapılan seferlerin yanı sıra burada yer alan “Aludırı” şehri için yapılan kutsal Halde Kapıları (Haldinili KA) ve bir kale (È.GAL) inşasından bahsedilir.²⁸ Aznavurtepe tapınağında bulunan Minua'ya ait yazıtlarda bahsi edilen batıya yapılmış askeri seferler Patnos'ta Bağdıran deresini takiben Malazgirt üzerinden yapılmış olması gerekir.²⁹

²³ Veli Sevin, “Eski Anadolu ve Trakya ;Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar”, Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, 2003, 195. Ayrıca bkz. Mirjo Salvini, “Urartu Tarihi ve Kültürü”, İstanbul, 2006, 36 vd.

²⁴ A..g e., 47 vd.

²⁵ HChI, no: 5b.

²⁶ Margaret R. Payne, “Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu”, İstanbul, 2006, 27 vd.

²⁷ HChI, no: 53 c, d.

²⁸ Kemal Balkan, “Patnos Yakınında Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri” Anatolia V. Ankara, 1960, Metin no: I, II, III, 150 vd.

²⁹ Salvini, 2006, 60.

Minua'ya ait bir yazıtta Patnos'un 6 km. batısında bulunan Değirmendüzü (Gamışvan) köyünde ele geçmiştir. Burası doğudaki Urartu başkentine giden doğal yol güzergahı üzerinde yer alır. Yazıtta Urartuca lanetleme metni mevcuttur.³⁰

Patnos ilçe merkezinin 15 km. doğusundaki Kartavin dağı yamacında bulunan Koçaklar (Marmus) köyündeki Minua'ya ait stelin iki yüzü de yazılıdır. Bu stelin ön yüzünde Minua kendisinden bahseder. Stelin arka yüzünde ise burada bir sulama kanalı (Pili) yaptığını ve bunu tahrip eden veya sahiplenecek olanı lanetlediği metin mevcuttur.³¹ Minua'nın Patnos civarındaki yazıtlarını takip edecek olursak yolumuz Patnos ilçe merkezinin 5 km. güneyindeki Yalçinkaya (Kızılkaya) köyüne düşer. Patnos'taki önemli ODÇ merkezlerinden birisi olan Liç kalesine 2 km uzaklıktaki bu köyde bulunan yazıtta Kral Minua'ya övgü metni mevcuttur.³² Minua'ya ait en son bahsedeceğimiz yazılı kaynak, Patnos ilçe merkezinin 13 km. güneybatısına düşen Düzceli (Pınaşıya) köyünde bulunan yazıttır. Yazıtta, Minua kendisini tanıtmakla beraber daha önce Urartu yazıtlarında adı geçmeyen "İridu" adında bir binanın yapımından söz etmektedir.³³ Bu köyün kuzey tarafındaki tarlaların yüzeyinde gözlemlenen iri sal taşları ve parlak kırmızı astarlı Bianili türü keramik parçaları buranın nekropol alanı olduğunu gösterir. Patnos yöresindeki Minua'ya ait yazıtlar doğudan batıya doğru uzanan bir yol güzergahı üzerinde bulunurlar. (Har. 2)

Urartu yazıtlarında Minua'dan sonra iktidarı ve akıbeti hayli tartışmalı olan İnüşpua'nın³⁴ adına rastlanılır. Kendisinin dışında dedesi İşpuini ve babası Minua'nın da adlarının geçtiği bir yazıt Patnos yakınlarında bulunmuştur. Yazıtta İşpuini oğlu Minua ve torunu İnüşpua'nın tanrı Ua için bir kutsal bina (susi) inşa ettiklerini öğrenmekteyiz. Ayrıca yazıtta bu tanrıya (Ua Kapısına) kurban edilecek hayvanların listesi yer almaktadır.³⁵ Yazıtta bahsi geçen tanrı Ua'ya ait "Susi" yapısının Patnos'ta nerede yapıldığı gerek yazıtın lokalizasyonunun tam yapılamaması, gerekse de araştırmaların yetersizliğinden dolayı bilinmemektedir.

³⁰ HChI, no: 140.

³¹ HChI, no: 37 – 38.

³² HChI, no : 67.

³³ Rafet Çavuşoğlu - Mirjo Salvini - Kenan Işık, "The New Urartian Inscriptions in Patnos", SMEA 48, Roma, 2006, 1vd. Baskıda

³⁴ Veli Sevin, "Menua'nın Oğlu İnüşpua", AnAr 7, İstanbul, 1979, 1 vd.

³⁵ Mirjo Salvini, "Una dedica di İşpuinie Minua al Dio Ua", SMEA 31, 1993, 143 vd.

Patnos çevresinde kaçak kazılar sonucu bulunan zengin bir eser grubu içindeki gümüş bakraç dikkat çekicidir. Bakracın ağız kenarında Assurca “Sarduri oğlu İşpuini dedesini sevmesi için (bu bakracı) İnüşpua’ya verdi” ibaresi bulunuyor. (Res. 63) Bazı araştırmacılar bu gümüş bakracın da içinde bulunduğu eser grubunun Patnos’a bağlı Liç köyünde yer alan Urartu nekropolünde bulunan İnüşpua’ya ait mezardan geldiğini kabul ederler.³⁶ Yine geliş yeri Patnos olarak bilinen üzerlerinde Urartuca “İnüşpua’nın deposuna ait” ibaresinin bulunduğu tunç diskler³⁷ ve bronz bakraçlar da³⁸ bu buluntu grubuna dahil edilmektedir. Tüm bu buluntular ışığında Urartu’nun meçhul prensi İnüşpua’nın yönetim merkezinin Patnos civarında olduğu yapılan değerlendirmeler arasındadır.³⁹ Minua’dan sonra Urartu tahtına çıkan oğlu I.Argiştı (M.Ö. 787-766) zamanında da Patnos ve çevresi önemini korumuştur. I.Argiştı’ye ait Aznavurtepe kalesi tapınağının bitişiğindeki dikdörtgen planlı yapıda bir yazıt ele geçmiştir. Yazıtta I.Argiştı burada bir bina “Ašihuši evi” yaptığından bahsetmektedir.⁴⁰ Yine Aznavurtepe’de bulunmuş I.Argiştı’ye ait başka bir yazıtta bir depo binasının (ari) inşa edildiğini öğrenmekteyiz.⁴¹

Patnos ve çevresinde yazıtlarına rastlanan son Urartu kralı I.Argiştı’nin oğlu II.Sarduri (MÖ.765-733)’ dir. II.Sarduri’nin Aznavurtepe’de bulunmuş farklı tahıl ölçeklerine sahip iki ayrı depo yazıtı mevcuttur. Bu yazıtlardan biri Aznavurtepe kalesinin batısındaki Ermeni kilisesinde⁴², diğeri ise kalenin doğusunda⁴³ ele geçmiştir. II. Sarduri’ye ait yazıtlardan biri de Patnos ilçe merkezinin 20 km doğusunda bulunan Ortadamla (Acını) köyündeki kayalıklarda keşfedilmiştir. Kayaya dörtgen bir pano şeklinde yapılmış olan bu yazıtta I.Sarduri burada bir sulama kanalı (Pili) yaptığından bahsetmektedir.⁴⁴

³⁶ Hans.J. Kellner, “Ein datierter Silberfund aus Urartu”, *Anadolu* 19, 1975-76, 57 vd. Bakraç resmi için bkz. Hans.J. Kellner, “Urartu : Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens”, *Katalog der Ausstellung Prahistorische Staatssammlung, München*, 1976, Resim. 10

³⁷ Margaret R. Payne, 2006, 149 vd.

³⁸ Sait Başaran, “Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı”, *An Ar* 7, 1979, 79 vd

³⁹ Michel Tanret, “Un nouveau roi urartien?”, *Akkadica* 32, 1983, 1 vd.

⁴⁰ Georg. A - Melikishvili, “Urartskiyе Klinobraznyye Nadpisi 2”, 1971, no: 403

⁴¹ Kemal Balkan, 1960, no: 4

⁴² HChI, no: 111 a

⁴³ Kemal Balkan, 1960, no: 5

⁴⁴ Rafet Çavuşoğlu and Mirjo Salvini , “The Urartian Rock Inscription of Damla Köy (ERCİŞ)”, *SMEA XLV/2*, 2003, 185 vd.

II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına geçen krallara ait Patnos yöresinde herhangi bir yazılı kaynağa rastlanmamıştır. Buna karşın Urartu egemenliğinin bu yörede devam ettiğini söyleyebiliriz.

Urartu kralı I.Rusa (MÖ. 735-714) döneminde kuzeydoğudan Kimmer, güneyde ise Assur tehditlerine karşı toparlanmaya çalışan Urartu devleti Assur kralı II.Sargonun MÖ. 714'te yaptığı ünlü 8. seferiyle ağır darbe almıştır. I.Rusa'nın intiharı ile sonuçlanan bu seferi anlatan Assur metinlerinde geçen, büyük denizin (Van gölü) kıyısında zaptedilen otuz kadar şehir arasında bulunan "Albuuri" şehrinin Aznavurtepe yazıtlarında geçen "Aludiri" şehri olduğu tezi tartışmalıdır.⁴⁵

Patnos'un yaklaşık 30 km. kuzeybatısında, Murat nehri yakınındaki Bulutpınarı (Cemalverdi) köyünde son Urartu Krallarından I. Rusa oğlu II. Arğişti'ye (MÖ. 713- ?) ait bir stel bulunmuştur. Stelde Kral II. Arğişti Murat nehri (^{ID} Arsaanie) yakınında inşa ettiği bir yapıdan (Qaburzani ?) bahsetmektedir.⁴⁶ Yazılı verilerin yetersizliğinden dolayı fazla bilinmeyen Urartu devletinin son dönemleri (MÖ. 745-700 yy) isyanlar ve dış güçlere karşı birliğini koruma çabasıyla geçmiştir.⁴⁷ Kuzeyden İskit⁴⁸ ve güneydoğudan gelen Med⁴⁹ saldırılarına dayanamayan Urartu devletinin tarih sahnesinden çekildiği kabul edilmektedir.

Patnos ve çevresinde çoğunlukla keramikleriyle ayırt edebildiğimiz Geç Demir Çağ izlerinin de görmek mümkündür. Patnos'un güneydoğusundaki Giriktepe höyüğünde bu döneme ait keramik parçaları ele geçmiştir. Bunun yanında Giriktepe höyüğünün 500 m. doğusunda olduğu belirtilen Paşatepe⁵⁰ mezarlarından çıkmış krem astarlı insan yüzlü keramik Geç Demir Çağa aittir. (Res. 60)

⁴⁵ Kemal Balkan, 1960, 140 vd.

⁴⁶ Rafet Çavuşoğlu, Mirjo Salvini, Kenan Işık, 2007, 1 vd. Baskıda.

⁴⁷ Paul Zimansky, "The Cities of Rusa II and the end of Urartu", AIA 5, London, 2005, 235-240.

⁴⁸ Stephan Kroll, "Urartus Untergang in anderer Sicht", Ist Mitt 34, 1984, 151 vd. Bkz. Karlheinz Kessler, "Zu den Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien", Xenia 17, 1986, 59 vd.

⁴⁹ Afif Erzen, "Doğu Anadolu ve Urartular", TTK XX, Ankara, 1984, 43 vd., Ayrıca bkz. Çilingiroğlu, 1984, 26., Veli Sevin, "Urartu Devleti", ArkeoAtlas 4, İstanbul, 2005, 87 vd., Salvini, 2006, 131 vd.

⁵⁰ Kemal Balkan, "The Excavation of a Urartian Temple and Palace at Patnos in Eastern Turkey", İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, Ankara, 1964, 11 vd.

Yine Adana Müzesi'nde boyalı Urartu keramiği diye tanıtılan Patnos yöresinden çıkarılmış krem astarlı insan yüzlü keramiklerde Geç Demir Çağ'a tarihlenmiştir.⁵¹ Bunların dışında Patnos'un güneyindeki Konakbey kalesinde de bu döneme ait keramik parçaları bulundu.⁵²

⁵¹ Veli Sevin, "Van/Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği", Karatepedeki Işık Halek Çambel Armağan Kitabı, İstanbul, 1998, 717 d.n. 4.

⁵² Özfirat and Marro, 2005, 333.

1.4. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

Patnos yöresi tarihi ve stratejik öneminden dolayı 19.yy dan itibaren araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Bilim dünyasında Patnos'un adına ilk olarak Frederick Walpoe'nin 1850 yılında Orta doğuya yaptığı seyahati anlattığı eserinde rastlanılmaktadır. Walpoe eserinde Patnos'ta gördüğü ve kopyasını çıkardığı bir Urartu yazıtından bahseder.⁵³ Daha sonra 1892-1898 yıllarında W. Belck ve C.F. Lehmann⁵⁴, 1893'te de A.H. Sayce⁵⁵ tarafından daha çok Urartu yazıtlarına odaklanmış araştırmaların Patnos ve çevresinde yapıldığını görmekteyiz.

Patnos yöresindeki arkeolojik çalışmalar Cumhuriyetin kurulmasından sonra artmıştır. 1957 yılında bölgede araştırmalar yapan İngiliz Arkeolog C.A. Burney Patnos'ta Aznavurtepe ve Kancıklı kalelerini incelemiş olup bunlara ait planları yayınlamıştır.⁵⁶ Bundan sonra 1960-1963 yılları arasında Prof. Dr. Kemal Balkan öncülüğünde Patnos'taki Aznavurtepe Kalesi tapınağı, Giriktepe höyüğü Urartu sarayı ve Paşatepe mezarları kazılıp gün ışığına çıkarılmıştır.⁵⁷

Patnos'a bağlı köylerde bulunan EDÇ ve ODÇ'larına ait nekropol alanları 1970'li yıllarda artan kaçak kazılar sonucu ağır tahribatlar geçirmişlerdir. Bu kaçak kazılarda çıkan eserler müzelere ve özel koleksiyonculara satılmıştır. Ayrıca bulunan çanak çömlekler evlerde mutfak malzemesi olarak kullanılmış, hatta dükkan vitrinlerinde satılmak amacıyla sergilenmişlerdir.⁵⁸ Bunun üzerine 1971-73 yılları arasında Prof. Dr. Baki Ögün tarafından Liç, Yukarı Göçmez, Aşağı Kamışlı, Dedeli, Dağalan, Gönlüaçık ve Akçaören gibi Patnos'a bağlı köylerde bulunan EDÇ ve ODÇ nekropol alanları ile mezarlar incelenmiştir.⁵⁹

⁵³ Frederick Walpoe, "The Ansarii and the Assassins. With travels in the further East, in anno 1850, 51: Including a visit to Niniveh 3-Voll", London, 1851, 152 vd. Ayrıca bkz. HChl no: 53d, 11.

⁵⁴ W. Belck, C.F. Lehmann, "Bericht über die Ergebnisse der von 1899/99 ausgeführten Forschungsreise in Armenien", Berlin, 1900, 79.

⁵⁵ A. H. Sayce, "The Cuneiform Inscriptions of Van", JRAS IV, London, 1893, 1 vd.

⁵⁶ C. A. Burney - G. R. J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", Anat St. X, 1960, 177.

⁵⁷ Balkan, 1964, 235 vd.

⁵⁸ Baki Ögün, "Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı, Turizm ve Arkeolojik Kazılar", DTCF, 257, Ankara, 1976, 5.

⁵⁹ Baki Ögün, "Die Urartaischen Graeber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", Proceedings of the X th International Congress of Classical Archaeology, İzmir, 1973, 61 vd.

1972-73 yıllarında da Prof. Dr. Veli Sevin tarafından Patnos'un güneyindeki Konakbey, Aşağı Kamışlı, Gavurkale ve Budak köylerinde yer alan EDÇ ve ODÇ nekropollerini araştırılıp bazı mezarların planı ve kesitleri yayınlanmıştır.⁶⁰

Patnos yöresindeki arkeolojik araştırmalar son yıllarda artarak devam etmektedir. Yrd. Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu'nun 2003 yılında Erciş yöresinde yaptığı çalışmalarda Patnosa bağlı Ortadamla köyünde bir Urartu yazıtı keşfedilmiş ve yayınlanmıştır.⁶¹ Bunun dışında Doç. Dr. Aynur Özırat başkanlığında 2003 yılından beri Patnos yöresinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Giriktepe, Bağdişan gibi höyüklerin yanısıra Dedeli, Esenbel, Yukarı Göçmez, Gönluçak, Kuli, Kancıklı ve Keçi kalesi gibi merkezlerde toplanan, İTÇ, OTÇ, EDÇ ile ODÇ'larına ait keramik parçaları incelenmiştir. Ayrıca kale ve nekropollerde gerekli belgelendirme çalışmaları yapılmıştır. Araştırmalarda Konakbey kalesinde (Hamit Dağı kalesi) EDÇ ve ODÇ, Dedeli Zali höyüğünde ise İTÇ, EDÇ ve ODÇ'larına ait çanak çömlek parçaları da ele geçmiştir.⁶²

⁶⁰ Veli Sevin, "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", An Ar IX, İstanbul, 1986, 329 vd.

⁶¹ Çavuşoğlu - Salvini, 2003, 185 vd.

⁶² Özırat - Marro, 2004 b, 299 vd. Ayrıca bkz. Özırat - Marro, 2005, 319 vd., Özırat, 2007, 113 vd.

1.5. AMAÇ

Gerek konumu gerekse tarihi verileri açısından Patnos yöresi Doğu Anadolu arkeolojisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Yörede daha önce yapılmış arkeolojik çalışmalar çoğunlukla Urartu yazıtları ve kaçak kazılarla tahrip edilmiş nekropol alanları üzerinde yoğunlaşmıştır. Urartu dönemine ait yazılı ve tarihi eserlerin yoğunluğuna rağmen yörede EDÇ ve ODÇ yerleşim dokusuyla ilgili olarak sistematik bir çalışma yapılmamıştır. Bu yüzden bu tez çalışması Doğu Anadolu Bölgesinde son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmaların sonuçları ışığında Patnos yöresinde bulunan EDÇ ve ODÇ yerleşimlerini incelemektedir.

Yörede yapılmış Aznavurtepe kalesi ile Giriktepe sarayı kazıları dönemin şartlarından dolayı iyi belgelenememiştir. Bununla beraber yine Patnos ve çevresinde Baki Öğün tarafından incelenmiş EDÇ'ına ait birçok kale ve nekropol alanı Urartu dönemi olarak gösterilmiştir. Bundan ötürü bu tez çalışması geçmişte Patnos ve çevresinde yapılmış arkeolojik çalışmaları, günümüzde yapılan arkeolojik tespitlerle sunmaktadır. Ayrıca yörede yeni tespit edilen EDÇ ve ODÇ'larına ait kale ve nekropol alanları özellikleriyle beraber bu çalışmada yer almaktadırlar. Çalışmada yörede EDÇ ve ODÇ dışında bulgularına rastlanılan diğer tarihi devirler hakkında da bilgiler verilmiştir.

Bu çalışmanın hedeflerinden biride, özellikle Van gölü havzasında yoğunlaşan merkezlerde stratigrafik olarak takip edilen EDÇ'dan Urartu'ya geçiş safhasını yine bu havzanın kuzeyinde kalan Patnos yöresindeki arkeolojik bulgularla karşılaştırıp değerlendirmektir. Bu nedenlerden dolayı tez çalışmasının yöredeki EDÇ ile ODÇ varlığını mimari, keramik ve yazıt gibi arkeolojik bulgular yardımıyla tanıtop bölge arkeolojisine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.6. YÖNTEM

Bu tez çalışmasında, Patnos yöresindeki EDÇ- ODÇ' lara ait kale ve nekropol alanları belgelendirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda yeni bulunan arkeolojik merkezlerde gerekli ölçüm ve belgelendirmeler yapılmıştır. Daha önce incelenmiş ve bilim dünyasına tanıtılmış kale ve nekropoller de ise güncel belgelendirmenin yanında konu ile ilgili yayınlardaki bilgilerden de yararlanılmıştır.

Kale ve nekropollerin konumları ile çevre merkezlere olan uzaklık verileri Patnos Devlet Su İşleri kurumundan alınmıştır. Görsel belgelendirme dijital fotoğraf makinasıyla yapılmıştır. Kale ve nekropol alanlarından toplanılan çanak- çömlek parçaları Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji laboratuvarında Prof. Dr. Veli Sevin ve Doç.Dr. Aynur Özfiat gözetiminde mal gruplarına ayrılarak tarihlendirilmiştir. Profil veren keramik parçaları 1/1 boyutlarında çizilmiş ve tümü %75 oranında küçültülmek suretiyle çalışmaya eklenmiştir. Mimari çizimlerin ve tüm çalışmanın gözden geçirilmesi danışmanım Yrd. Dr. Rafet Çavuşoğlu denetiminde yapılmıştır. Tez çalışmasında Baki Ögün¹ ve Veli Sevin² e ait mezar planları ayrıca bazı buluntular kaynak gösterilerek kullanılmıştır.

Tez içerisinde esas konuyu oluşturan EDÇ ve ODÇ'nin yanında Patnos yöresinde karşımıza çıkan İlk Tunç Çağı ile Geç Tunç Çağlarından da keramikler ışığında kısaca bahsedilmiştir. Tez çalışmasında yararlanılan kaynaklar Ankara Üniversitesi DTCF kütüphanesinden, Türk Tarih Kurumu ve danışmanım Yrd.Dr. Rafet Çavuşoğlu' nun kitaplığından temin edilmiştir. Kale ve nekropollere ait 1/25000'lik paftalar yine tez danışmanım Yrd. Dr. Rafet Çavuşoğlu'dan alınmıştır.

¹ Baki Ögün, "Die Urartäischen Bestattungsbräuche" Studien Zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift für F.K. Dörner zum 65. Leiden, 1978, 639- 678.

² Veli Sevin, "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar ", An Ar IX, İstanbul, 1986, 329- 349.

1.7. KAPSAM

Patnos yöresinin EDÇ ve ODÇ' lardaki iskan dokusu tez çalışmasının esas konusunu teşkil etmektedir. Her ne kadar tezin adı Patnos ve Çevresinin Erken ve Orta Demir Çağ Yerleşim Dokusu olsada, bu çalışma esas olarak Patnos ve idari olarak ona bağlı köyleri kapsamaktadır. Yörede bulunan kale, höyük ve mezarların yanı sıra konuyu oluşturan dönemlere ait yazıtlar da çalışmanın kapsamı içine alınmıştır. Ayrıca EDÇ ve ODÇ' nin yanında yörede karşılaşılan farklı dönemlere ait arkeolojik bulgulara da tez içerisinde değinilmiştir.

Patnos yöresinde daha önce özellikle Kemal Balkan, Baki Öğün ve Veli Sevin gibi arkeologlarca yapılmış kazı ve araştırmalar tez çalışması kapsamına dahil edilmiştir. Bunun yanında özellikle Doç. Dr. Aynur Özfirat tarafından Patnos yöresinde yapılan yüzey araştırmalarında ele geçen malzeme ve bulgular çalışmanın ana kapsamını oluşturmaktadır.

Urartu krallarının yöredeki faaliyetleri buradan çıkmış yazıtlar yardımıyla incelenip tarihçe bölümüne dahil edilmiştir. Yörede bulunan gerek EDÇ gerekse ODÇ'ına ait kale, höyük ve mezarlar komşu yörelerde bulunan benzerleriyle karşılaştırılarak çalışmada sunulmuştur. Böylelikle yörede EDÇ' den ODÇ'ına geçiş evresi incelenmeye çalışılmıştır.

2- ERKEN DEMİR ÇAĞ KALE VE YERLEŞİMLERİ

2.1. BAĞDIŞAN HÖYÜĞÜ

Höyük Patnos ilçe merkezinin 2 km. güneybatısında Bağdişan mahallesi sınırları içindedir. (Har. 2) Yaklaşık 10 m. yüksekliğe sahip höyük Bağdişan deresinin sağında yer alır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan höyük ortalama 700 m.² lik dikdörtgen bir alana yayılmıştır.(Har. 3 , Res. 4)

Höyük yüzeyde inşa edilen modern evler nedeniyle tahribata uğramıştır. Höyüğün batısında daha önce açılmış bir çukur içinde 4 m. uzunluğunda sur izine rastlanılmıştır. Bu sur önyüzleri düzgün iri taş bloklarla örülmüştür. Höyüğün batı yamacına yakın bir yerde bulunan sur güneye doğru uzanmaktadır. Konumu ve kiklopik tarzda yapılmış kaba mimarisiyle yerleşim alanının dış sur duvarını oluşturmaktadır. (Res. 5) Bağdişan höyüğünün doğusundaki yamaçta kurulmuş modern bir caminin etrafında açılmış çukurlar içinde ve etrafına dağılmış durumda bol miktardaki keramik parçasının yanında karbonlaşmış buğday taneleri bulunmuştur. (Res. 62)

Höyükte ele geçen keramik parçaları İTÇ, EDC ve ODC'larına tarihlendirilmiştir. EDC 'na ait ele geçen keramik parçaları bu döneme damgasını vuran derin kazıma bezemelerle süslü kiremit kahve renk keramik grubuna dahil edilen çanak ve çömlek parçalarıdır. (Çiz. 17) Ayrıca höyükte kiremit astarlı ve gri renkli keramik parçaları da ele geçmiştir. (Çiz. 15), (Res.55-56)

2.2. DEDELİ KALESİ

Dedeli kalesi, Patnos ilçe merkezinin 22 km. doğusuna düşen Dedeli köyünün 1 km. kuzeybatısında yer alan kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Bu tepe Aladağlara yakın dar bir vadi içinde yükselmektedir. (Har. 2, 4)

Kale sitadeli yaklaşık 250 m. yüksekliğe sahip, güneydeki ovaya hakim durumdaki doğal tepenin zirvesinde yer alır. Sitadel 40x85 m. ölçülerinde kareye yakın bir alana sahip olup güney ve doğu tarafından oldukça sarp kayalıklarla çevrilidir. (Res. 6) Kale yüzeyinde herhangi bir yapı izine rastlanmamıştır. Fakat eğimin az olduğu kalenin batı ve kuzey kesiminde sur izleri görülür. Batıda yer alan sur yuvarlak, yassı ve küçük boyutlu taşlardan yapılmıştır. Bu surun batısında

bulunan taş yığınları yine yassı ve yuvarlak taşlardan oluşmaktadır. Bu taş yığınları arasında batı sur duvarı zor seçilmektedir. (Res. 7) Taş yığınlarının işlevi tam olarak bilinmemektedir. Buna karşın dış surları destekleyen bir görünüme sahiptirler. Dedeli kalesi sitadelinin kuzeyinde de sur kalıntıları bulunmaktadır. Ön yüzleri hafifçe düzeltilmiş orta boy andezit taşlarıyla kiklopik tarzda örülmüş sur duvarının kalınlığı ortalama 2 m.dir. (Res. 8) Kalenin kuzey tarafı daha az eğimlidir. Buradan tepe yamacı boyunca aşağıda bulunan vadiye uzanan patika yol günümüzde de kaleye iniş ve çıkışlar için kullanılmaktadır. Dedeli kalesi sitadel yüzeyinde ele geçirilen derin kazıma bezemeli keramik parçaları EDÇ'a tarihlendirilmiştir. Bu keramikler çanak ve çömleklere ait parçalardır. (Çiz. 16, Res. 57)

Dedeli kalesi 1971 yılında yörede incelemelerde bulunmuş Baki Ögün tarafından Urartu kalesi olarak bilim dünyasına duyurulmuştur.¹ Buna karşın, kale işlenmemiş taşlarla yapılan kiklopik sur duvarları ve kale yüzeyinde topladığımız EDÇ- ODC' larına tarihlenen kiremit kahve mal grubuna ait keramik parçalarıyla tipik EDÇ kalesi özelliklerini yansıtmaktadır.

2.3. GÖNLÜAÇIK (KARAVET) KALESİ

Kale Patnos ilçe merkezinin 25 km. güneyindeki Gönlüaçık köyünün yaklaşık 500 m. güneyinde yer alan doğal bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Kale etrafındaki sulak araziye hakim konumdadır. (Har. 5) , (Res. 9)

Gönlüaçık kalesi ortalama 80 m. yüksekliğe sahip doğal tepe'nin topografik yapısına uygun olarak yapılmıştır. Kuzey-güney uzantılı kale sitadeli 30x55 m. ölçülerinde olup yaklaşık dikdörtgen planlıdır. Küçük boyuttaki sitadele ait dış sur izlerine doğu tarafında rastlanılmıştır. Doğuda bulunan dış sur duvarı tepenin yerli malzemesi olan koyu andezit taşı bloklarıyla örülmüştür. Sur üst üste iki taş sırası şeklinde yapılmış olup 10 m. uzunluğunda ve 2,5 m. kalınlığındadır. (Res. 10). Kiklopik tarzda örülen taşların ön yüzleri düzeltilmiş olup üst sıradaki taşlar alt sıradakilere oranla 10 cm içeriye doğru çekilmiştir. Kale sitadelinin doğusu dışında herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmamıştır.

¹ Baki Ögün, "Die Urartäischen Bestattungsbräuche", Studien Zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift für F. K. Dörner zum 65, Leiden, 1978, 663.

Kale sitadeli yüzeyinde kaçak kazılar sonucu oluşan taş ve toprak yığınları göze çarpmaktadır. Bunların dışında sitadelin kuzeydoğusunda kaleden başlayıp düzlük alanda kaybolan 50 m. uzunluğundaki sur dikkat çekicidir. Surda dolgu malzemesi olarak taş ve toprak kullanılmıştır. Sur ortalama 2 m. kalınlığa sahip olup ön yüzleri düzeltilmiş taşlardan örülmüştür. Bu sur duvarı kale sitadelinin kuzeydoğusunda eğimin az olduğu bir yerden başlayıp, aşağıdaki düzlük alanda bulunan su kaynağına doğru yapılmıştır. (Res. 11)

Gönlüaçık kalesi 1971 yılında kaleye yakın EDÇ'a ait nekropol alanında incelemeler yapan Baki Ögün tarafından Urartu kalesi olarak tanıtılmıştır.² Ancak iri taş bloklarla kiklopik tarzda örülmüş sur duvarının yanında sitadel yüzeyi ve nekropolde gözlemlediğimiz derin kazıma tekniği ile yapılmış bezemelerle süslü keramik parçaları Gönlüaçık kalesini EDÇ tarihlendirir. Kale eteğinde ve nekropol yüzeylerinde EDÇ yanında Geç Kalkolitik Çağ, İTÇ, ODC ve GDÇ hatta Ortaçağ' a ait keramik parçalarınında rastlanılmıştır.

2.4. KULİ (KELAKULİ) KALESİ

Kuli kalesi Patnos ilçe merkezinin 16 km. kuzeyindeki Tanyeli (Mıç) köyünün 2 km. kuzeybatısında yer alan Tepeönü (Kelakuli) mezrası sınırları içinde yükselen Sivritepe'nin (2200m.) zirvesine kurulmuştur. (Har. 2) Kuzeydeki Tutak ilçe sınırlarına yakın bir yerde bulunan Sivritepe batıda Entap Ovası (Tutak), güneyde ise Patnos ovasına hakimdir. (Har. 6, Res. 12)

Kuli kalesi sitadeli koni şeklindeki Sivritepe'nin oldukça sarp kayalıklı zirvesinin düzleştirilmesi sonucunda oluşturulmuştur. Sitadel alanı 55x65 m. boyutlarında kareye yakındır. Sitadelin güneyinde, doğal kayalıklardan sonra başlayan 50 m. uzunluğunda dış sur tespit edilmiştir. Sitadelin güney dış duvarı yüzleri düzeltilmiş büyük boyutlu taşlardan kiklopik tarzda örülmüştür. Bazı yerlerde kesintiye uğramasına rağmen, yer yer 2 m. yüksekliğe sahip bölümler bulunmaktadır. (Res. 13) Sur tek taş dizisi üzerinde yükselmektedir. Yani ön tarafta görülen taş dizisi dışında iç kısımda ikinci bir taş sırası örülmemiştir. Bunun yerine iç kısımdaki taş ve toprak yığınlarıyla duvar desteklenmiştir.

² Ögün, 1978, 657.

Bu surun yanında sitadelin doğu tarafında da sur izleri görülür. Burada da kaya yarıkları ve zayıf yerlerde birkaç iri taşın yan yana getirilmesiyle oluşturulmuş kısa surlar tespit edilmiştir. (Res. 14)

Kale sitadelinin kuzeyinde sağlam durumdaki duvarlarıyla dikkat çeken yapı kalıntıları bulunmaktadır. Düzgün taşlar ve  imento benzeri harç ile inşa edilen bu yapılar daha geç dönemlere ait olmalıdır. Sitadel yüzeyi kaçak kazılar nedeniyle açılmış çukurlar ve etrafa dağılmış taşlarla doludur. (Res. 15) Kalenin kuzey tarafındaki az eğimli sırt vasıtasıyla küçük bir suyun geçtiği derin bir vadiye inilmektedir. Bu patika yolun dışında kaleye ulaşmak dik kayalıklar nedeniyle hemen hemen imkansızdır.

Çok engebeli topoğrafik yapısına rağmen çevresinde zengin otlaklar bulunan Kuli kalesi, kiklopik sur duvarları ve sitadel yüzeyinde gözlemlenen ED 'a özgü keramikleriyle Patnos yöresindeki ED  dokusunun kuzey yayılımını göstermesi bakımından önemli bir merkezdir.

2.5. ESENBEL (MECİYA) KALESİ

Adilcevaz-Patnos karayoluna yaklaşık 150 m. uzaklıktaki bir tepe üzerinde yer alan Esenbel (Meciya) kalesi Patnos ilçe merkezinin 30 km. güneyindeki Esenbel (Meciya) köyünün 200 m. kuzeyindedir. (Har. 2) Kalenin bulunduğu tepe yaklaşık 100 m. yüksekliğinde olup kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. (Har. 7) Süphan Dağı eteklerinde başlayan Sarısu sazlık alanı bu tepeyi batı ve güney yönlerinden kuşatır. (Res. 16)

Doğal tepenin üst kısmına konumlanmış kale sitadeli 80x30 m ölçülerinde, düzensiz dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Kalenin görülen tek sur duvarı sitadelin batısında kuzey-güney yönünde uzanan 10 m. uzunluğundaki dış duvardır. (Res. 17) Duvar iri andezit taşlardan kiklopik tarzda yapılmıştır. Hemen hemen hiç düzeltilmemiş taşlardan örülen duvarın kalınlığı 2 m. olarak  l  lm ştir. Sitadelin ortasında kaçak kazılarla açılmış büyük bir çukur göze çarpmaktadır. (Res. 18) Kalenin güney ucu doğal kayalıklarla çevrilidir. Eğimin az olduğu kalenin kuzey kısmı ise günümüzde de kale sitadeline çıkış yeri olarak kullanılmaktadır. Sitadel yüzeyinde rastlanılan bol miktarda obsidyen parçaları güneydeki zengin Süphan Dağı

obsidyen yataklarından getirilmiş olmalıdır. Sitadel de rastladığımız genelde kiremit kahve mal grubuna dahil edilen yine derin kazıma tekniğiyle yapılmış bezemelerle süslü keramik parçaları EDÇ özelliklerini göstermektedir. Kale eteklerinde EDÇ dışında OTÇ' na ait boyalı keramik parçalarınada rastlanılmıştır.

Esenbel Kalesi, çevresini kaplayan sulak alan ve Süphan Dağı yaylalarına olan yakınlığı nedeniyle, muhtemelen EDÇ'da da yarı göçebeliliğin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

2.6. YUKARI GÖÇMEZ (ZOMIK) KALESİ

Yukarı Göçmez (Zomık) köyü, Patnos ilçe merkezinin 8 km. kuzeyinde Aladağların batı tepelerini kesen bir vadi içinde kurulmuştur. (Har. 2) Kale, köyün 500 m. kuzeydoğusunda üç tarafı dik kayalıklarla çevrili bir tepe üzerinde yer almaktadır. (Har. 8, Res. 19) Kaleye iniş-çıkışlar tepenin kuzey yamacı boyunca devam eden bir patika yolla yapılır. Bu yol kuzeydoğuda sitadele ulaşır. Kalenin kuzeydoğusunda bulunan sırtlar zengin otlaklara sahip Aladağ yaylalarına açılmaktadır.

Kale sitadeli 55x50 m. ölçülerinde yaklaşık kare şeklindedir. Sitadel doğu-batı yönlerinde uzanan tepenin daha çok doğu tarafında konumlanmıştır. Kale surları sitadelin doğusunda daha belirgindir. Burada birbirine paralel uzanan üç ayrı sur duvarı görülmüştür. Ortalama 2 m. kalınlığa sahip surlar diğer EDÇ kalelerinde görüldüğü gibi işlenmemiş veya sadece ön yüzleri düzeltilmiş taşlardan örülmüştür. Aralarında yaklaşık 2 m. mesafe bulunan bu surlardan en içteki 7 m., ortadaki 12 m., dışta olanı ise 5 m. uzunluklarında korunmuşlardır. (Res. 20)

Kalenin batı tarafında ise sitadele paralel olarak uzanan, işlenmemiş, küçük boyutlu taşlardan oluşan taş yığınlarını görmekteyiz. (Res. 21) Taş yığınları sitadelin batısını küçük bir tepe şeklinde kapatarak güneydeki doğal kayalıklara kadar uzanmaktadır. Sitadelin kayalık olan güneyi ve kısmende kuzey tarafı dik uçurumlarla bitmektedir. Sitadel içindeki yıkıntılar arasında 6 x 5 m. ölçülerinde bir odaya ait duvar kalıntıları görülmektedir. İşlenmemiş yuvarlak taşlarla örülen duvarlar tahribat nedeniyle zor seçilebilmektedir. (Res. 22)

Yukarı Göçmez kalesi Baki Ögün tarafından 1973'te yapılan incelemelerde Urartu kalesi olarak tanımlanmıştır.³ Araştırmamızda işlenmemiş taşlarla örülen kiklopik sur duvarlarına sahip kaba mimarisi ve sitadel yüzeyinde rastladığımız derin kazıma tekniği ile yapılmış bezemelerle süslü, kiremit kahve renkli keramikleriyle tipik bir EDÇ kalesi özelliklerini göstermektedir. Bununla beraber kalenin ODÇ' da da kullanılmış olabileceğini kale yüzeyinde bulunan ODÇ tipi keramikler yardımıyla söyleyebiliriz.

³ Ögün, 1978, 658.

3. ERKEN DEMİR ÇAĞ NEKROPOL VE MEZARLARI

3.1. GAVURKALE NEKROPOLÜ

Adilcevaz-Patnos karayolunun 500 m. doğusundaki kuzeye meyilli bir yamaçta bulunan Gavurkale nekropolü Patnos ilçe merkezinin 16 km. güneyinde yer alır. (Har. 2) Nekropol batıya doğru yaklaşık 400-500 m. genişliğinde bir alanı kaplamaktadır. (Res. 23)

1972-1973 yıllarında Veli Sevin tarafından incelenen nekropolde definecilerin açtığı 25 mezar saptanmıştır. Kabaca işlenmiş taşlardan örülen duvarlarla yeraltına inşa edilen oda mezarlar dikdörtgene yakın planlı ve düz tavanlıdır. Sevin'in yaptığı incelemeler sonucunda Gavurkale nekropolünde 4 ayrı mezar tipi saptanmıştır.¹

Bunlar ;

a) Basit Taş Sandık Türü Mezarlar:

Nekropolde bu tipe giren, dikdörtgen planlı 5 mezar tespit edilmiştir. Yeraltına taşlarla örülen bu mezarların boyları 2,30-1,60 m., genişlikleri ise 1,00-0,60 m. arasında değişen ölçülere sahiptir. Mezar üstleri ağır ve yassı kapak taşlarıyla kapatılmıştır. (Çiz. 1) Kuzeydoğu-güneybatı yönlerinde uzanan bu tür mezarların kapı geçitlerinin olmaması ayrıca fazla geniş olmamaları tek kişilik mezar olduklarını göstermektedir.²

b) Köşe Nişli Taş Sandık Mezar:

Gavurkale nekropolünde bu tipte 3 mezara rastlanılmıştır. Mezar odalarının köşelerinde görülen nişler daha önce benzerine rastlanılmayan bir uygulamadır. Dikdörtgen planlı mezarların dromosu yoktur. Nekropolün güneyinde yer alan bu tür mezarlar, yaklaşık 2.00x1.10 m. ölçülerinde odalara sahiptir. Düz kapak taşlarıyla kapatılan mezarların yüksekliği ortalama 1 m. kadardır. ³ (Çiz. 2)

¹ Veli Sevin ,“Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar”, An Ar X, 1986, 329 vd.

² A.g.m., 332, Lev. III-IV, Res. 6-10

³ A.g.m., 333, Lev. IV, Res. 11-12

c) Dromoslu-Nişsiz Oda Mezarlar:

Bu tip mezarlar Gavurkale nekropolünün batısında görülmektedir. Dikdörtgen planlı oda mezarlardan ilki 2.70x1.45x1.70 m. ölçülerindedir.⁴ (Çiz. 3a) İncelenen ikinci oda mezar ise yaklaşık dikdörtgen şeklinde olup 2.20x1.15 m. boyutlarındadır.⁵ (Çiz. 3b) Her iki mezarda kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Oda mezarların ortalama 1 m. yüksekliğe sahip dromosları toprakla doldurulmuş halde bulunmuştur. İkinci mezarın dromosu dikine yerleştirilmiş yassı bir taşla kapatılmıştır. Sevin, bu durumun mezarların birden çok kullanılmış olduğunu kanıtladığını belirtir.⁶

d) Dromoslu-Nişli Oda Mezar:

Nekropolün güneyinde bu türe giren tek oda mezar kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanır. Güneybatıdaki 1.05x1.05 m. lik dromostan, 0,70 m. derinliğe sahip, 3.10x1,55 m. ölçülerindeki yaklaşık dikdörtgen planlı oda mezara ulaşılmaktadır.⁷ (Çiz. 4) Kuzeydoğu duvarında bir nişi bulunan mezar, nekropoldeki diğer mezarlara göre daha iri ve ön yüzleri daha iyi işlenmiş kaba taşlardan inşa edilmiştir. Mezar odasının üzerinde tespit edilen tek kapak taşı içerde dışbükey, dışarıda bombeli olup tavana kavisli bir örtü görünümünü vermiştir.

Farklı mezar tipleriyle dikkat çeken Gavurkale nekropolü genelde MÖ.10-9 yüzyıllara yani EDÇ II. dönemine tarihlenmektedir. Bunun yanında nekropolde bulunan erken dönemlere ait bazı mezarların Urartu çağında da kullanılmış olduğu varsayılmaktadır.⁸

3.2. GÖNLÜAÇIK NEKROPOLÜ

Gönlüaçık Kalesi'nin kuzeydoğu ve güneydoğusu olmak üzere iki yerde karşımıza çıkan nekropol alanları kaleye bakan tepelerin yamaçlarında yer almaktadır. (Har. 5)

⁴ A.g.m., 333, Lev. V, Res. 14.

⁵ A.g.m., 333, Lev. V, Res. 15.

⁶ A.g.m., 333.

⁷ A.g.m., 334, Lev. VI, Res. 18.

⁸ A.g.m., 338 vd. Ayrıca bkz. Nevzat Çevik, "Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri", Ankara, 2000, 16 vd.

Kalenin kuzeydoğusundaki nekropol güneydoğudakine göre daha geniş olup yaklaşık 4000 m² lik alana yayılmıştır. (Res. 24) Küçük bir tepe üzerinde yer alan nekropol alanı kaçak kazılar sonucu oldukça tahrip edilmiş durumdadır.

Nekropol yüzeyinde ve kale sitadeline ağız kenarları derin yivlerle bezemeli keramik parçaları gözlemlenmiştir. Bu nekropolde 1971 yılında araştırmalar yapan Baki Ögün'ün bildirdiğine göre köylülerin tahrip ettiği yer altına inşa edilmiş 20 tane oda mezar tespit edilmiştir. Bu mezarların üstleri iri sal taşlarıyla kapatılmıştır. İncelenmiş olan bir oda mezar sıkıştırılmış toprak tabanlı olup, 2.10 m. uzunluğunda, 2.28 m. genişliğinde ve 1.10 m. yüksekliğindedir. Düz ve kaba taşlarla kiklopik tarzda yapılan bu mezar odasının dromosu ise tahrip edilmiştir.⁹ (Çiz. 11) Kalenin güneydoğusunda bulunan nekropol alanının kuzeydoğudakine oranla küçük olduğu gözlemlenmiştir. Yaklaşık 2000 m² lik bir yer işgal eden nekropol kaçak kazılar nedeniyle tahrip olmuştur. (Res. 25) Buradaki keramik parçalarının da kale sitedali ve üst nekropoldekilerle aynı özelliklerde olduğu görülmüştür. Nekropol de daha önce yağmalanmış bir mezara ait dromos girişi dikkat çekmektedir. (Res. 26)

Gönlüaçık nekropolü burada incelemeler yapan Baki Ögün tarafından bilim dünyasına Urartu halk mezarları¹⁰ olarak tanıtılmıştır. Buna karşın yarı düzeltilmiş iri taşlarla örülmüş surlara sahip kalesi, yüzeyde rastlanan derin insize tekniği ile yapılmış kiremit kahve mal grubuna giren keramikleri ve yeraltına inşa edilmiş dromoslu nişli oda mezarlarıyla tipik EDÇ özelliklerini yansıtmaktadır. EDÇ dışında yüzeyde rastlanılan ODÇ ve GDÇ keramik parçaları nekropolün uzun süre kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

3.3. KONAKBEY NEKROPOLÜ

Konakbey nekropolü Patnos ilçe merkezinin 10 km. güneyinde, Konakbey köyünün kuzeyindedir. Nekropol, Yalçinkaya ve Konakbey köyleri arasında bulunan Hamit dağı kalesinin güney eteklerinde, Patnos-Adilcevaz karayolunun ise doğusunda yer almaktadır. (Har. 2, Res. 27)

⁹ Baki Ögün, "Die Urartäischen Bestattungsbräuche Studien Zur Religion und Kultur Kleinasien", Leiden, 1978, 656, Lev. 5

¹⁰ Baki Ögün, "Urartulular", Türk Ansiklopedisi 33, 1984, 60 vd.

Bu nekropolde kaçakçılarca açılan mezarlardan 3 tanesi Veli Sevin tarafından incelenmiştir. Yarı işlenmiş taşlardan örülerek yapılmış mezarlardan ikisi oda mezar türündedir. Mezarların üstü, araları küçük taş ve çamurla doldurulmuş ağır yassı taşlarla kapatılmıştır.¹¹

Kuzeybatı-güneydoğu yönlerinde konumlanmış olan dikdörtgen planlı bu oda mezarlardan ilki 2.00x1.20x1.30 m. boyutlarındadır. Mezar odasına kuzeybatıdaki dromos açıklığından inilmektedir. Yüksekliği 1.75 m. ölçülen mezarın tavanı düz olup güney duvarında dikdörtgen bir niş yer alır.¹² (Çiz. 7a) Nekropolde incelenen ikinci oda mezar 2.70x1.20x1.30 m. ölçülerindedir. Mezar odasına tabanı toprakla dolu dromostan geçilerek inilir. Mezar odasında biri uzun güney duvarında, öteki ise doğudaki dar duvar üzerinde olmak üzere 2 adet niş bulunmaktadır. Bu odanın yüksekliği ise yaklaşık 1.80 m. dir.¹³ (Çiz. 7b)

Nekropoldeki üçüncü mezar dikdörtgen planlı taş sandık mezar türündedir. Mezar 2.10x1.10 m. ölçülerinde olup tavanı yassı kapak taşlarıyla kapatılmıştır. Yarı işlenmiş taşlardan örülen mezarın yüksekliği 0.70 m. dir. (Çiz. 7c) Konakbey nekropolünün 4 km. güneyindeki Gavurkaalede bu tür mezarların yakın benzerleri bulunmaktadır.¹⁴ Konakbey nekropolündeki nişli ve dromoslu oda mezarlar Patnos çevresindeki Gavurkale, Gönüaçık, Dağalan gibi EDC'ye ait nekropollerdeki mezarlarla aynı plan ve mimari özellikler gösterirler.

3.4. YUKARI GÖÇMEZ (ZOMIK) NEKROPOLÜ

Bu nekropol Patnos'un kuzeyinde, yer alan Yukarı Göçmez kalesinin güneybatı yamacındadır. (Har. 8) Yaklaşık 3000 m²'lik bir alan kaplayan nekropol yüzeyinde keramik parçaları ve etrafa dağılmış taşlar dışında kayda değer bir bulguya rastlanmamıştır. (Res. 28) Nekropolde incelemelerde bulunan Baki Ögün burada yeraltında pomza taşından oluşan ana kayaya oyulmuş 16 mezar odasının tespit edildiğini belirtmiştir.¹⁵

¹¹ Sevin, 1986, 330.

¹² A.g.m., 330, Lev. I, Res. 2

¹³ A.g.m., 330, Lev. II, Res. 3

¹⁴ Nevzat Çevik, "Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri", Ankara, 2000, 16 vd

¹⁵ Ögün, 1976, 6 vd.

Belli bir yönleri olmayan oda mezarların dromoslarının yassı büyük taşlarla kapatıldığı görülmüştür. Burada incelenen bir mezar odasına iki basamakla girilir. Oda 4.92 m. uzunluğunda, 3.87 m. genişliğinde ve 1.82 m. yüksekliğinde ölçülmüştür.¹⁶ (Çiz. 8) Sağ ve arka duvarlarında birer nişin bulunduğu mezar odasının yan duvarlarında da alçak sekiler tespit edilmiştir. Nekropol yüzeyinde ve kale sitadelinde karşımıza çıkan ağız kenarları ile omuzlarından derin yivlerle bezeli kiremit kahve renk keramik parçaları dikkat çekmektedir. Öğün tarafından Urartu halk mezarları¹⁷ diye nitelendirilmiş olan Yukarı Göçmez nekropolü, klasik EDÇ özelliklerini yansıtan kalesi ve keramik parçalarıyla yine bu döneme tarihlendirebilir. Ayrıca bu nekropol Urartu döneminde de kullanılmış olmalıdır.¹⁸

3.5. BUDAK MEZARI

Mezar, Patnos ilçe merkezinin 15 km. güneyinde bulunan Budak köyündedir. (Har. 2) Veli Sevin tarafından incelenen mezar, yeraltına oda mezar şeklinde inşa edilmiştir. Mezar odası 3.45x1.90x1.30 m. ölçülerinde yaklaşık dikdörtgen planlıdır. Kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinde uzanan bu oda mezarın yüksekliği 1,60 m dir. Mezar odasında niş izine rastlanmamıştır. Mimarisi ve planıyla Budak oda mezarı yakınında bulunan Gavurkale mezarlarına benzemektedir.¹⁹ (Çiz. 5)

3.6. DAĞALAN MEZARI

Süphan dağının kuzey eteklerindeki Dağalan köyü, Patnos ilçe merkezinin 34 km. güneyinde yer alır. (Har. 2) Bu köyün 200 m. güneydoğusunda yeraltına taşlardan örülerek inşa edilmiş bir oda mezar köylüler tarafından yağmalanmıştır. Yörede araştırmalar yapan Baki Öğün tarafından incelenen mezar kare şeklinde kesilmiş taşlardan yapılmıştır. İri taş bloklarla kapatılan mezarın içinde duvara yapılmış derin bir niş bulunmaktadır. Öğün mezarın çevredeki mezarlara oranla daha büyük boyutlu olduğunu bildirir.²⁰

¹⁶ Öğün, 1978, 658, Lev. 6

¹⁷ Öğün, 1976, 6.

¹⁸ Nekropoldeki kaçak kazılara tanık olan bir köylü, kazılar esnasında mezar odalarında çok sayıda iskeletin içinde bronzdan yapılmış yılan başlı bilezikler ve iğneler ile mezar nişlerine dizili halde omuzlarında delik bulunan urneler gibi Urartu'ya has çok sayıda eserin köylüler tarafından yağmalandığını belirtmiştir.

¹⁹ Sevin, 1986, 331, Lev. V, Res. 15.

²⁰ Öğün, 1978, 654.

Patnos ve çevresinde soyulmuş halde bulunan oda mezarlar üzerinde yapılan incelemelerde herhangi bir buluntuya rastlanmaması bu mezarları tarihlemeyi güçleştiriyor. Fakat Dağalan mezarı gibi yeraltına inşa edilmiş nişli oda mezarların büyük ölçülere sahip olanları EDÇ' a ait kabile şeflerine ait mezarlar olarak tanımlanmışlardı.²¹ Bununla birlikte Gavurkale, Gönlüaçık ve Yukarı Göçmez gibi nekropollerin EDÇ yanında Urartu döneminde de kullanılmış olabileceği gerek mezar tipleri gerekse de keramik bulgularından anlaşılmaktadır.²²

²¹ Ögün, 1984, 60.

²² Sevin , 1986, 338. Bkz. Çevik, 2001, 16 vd.

4. ORTA DEMİR ÇAĞ KALE VE YERLEŞİMLERİ

4.1. AZNAVURTEPE KALESİ

Patnos ilçe merkezinin 2 km. kuzeybatısında bulunan Aznavurtepe kalesi kuzeydoğuya doğru uzanan dağ sırasının güneybatı ucunda yer alır. (Har. 9) Ağrı-Patnos karayolunun kuzeyinde bulunan konik bir tepeye konumlanmış olan kale önünde uzanan Patnos ovasından 300 m. kadar yüksekliğe sahiptir. (Res. 29)

Aznavurtepe kalesi 1956 yılında C.A.Burney¹, 1960 yılında ise Yusuf Boysal² tarafından incelenmiştir. 1961-1963 yılları arasında da Prof. Dr. Kemal Balkan başkanlığında kazılan kalede bir Urartu tapınağı ve kulelerle takviye edilmiş savunma duvarı içindeki yapılar açığa çıkarılmıştır.³

Aznavurtepe tapınağı sivri bir tümülüse benzeyen tepenin zirvesine kurulmuştur. Tapınağa kalenin batısında ana kayaya oyulmuş basamaklı bir girişle çıkılmaktadır. Tapınak cellasına sitadelin güneyinde 1.75 x1.70 m. ölçülerinde taş temel üzeri kerpiç duvarlı kısa bir koridor vasıtasıyla girilmektedir. Tapınak cellası 5x5 m. boyutlarında kare planlıdır.⁴ Cella'nın duvar yüksekliği 3.50 m. olarak ölçülmüştür. Duvar temelini oluşturan taş sırasının yüksekliği ise 1.15 m. olup, bunun üzerinde 60x60x10 m. boyutlarındaki kerpiçten yapılma duvar yükselmektedir. Tapınak odasının taş temelli doğu ve batı duvarlarında karşılıklı duran ve birbirlerinin dublikatı olan Minua'ya (MÖ. 810-787) ait dört yazıt bulunmuştur.⁵ Cella tabanı üçgen ve dikdörtgen taşlarla döşelidir. Kazılarda tapınak içinde dökülmüş vaziyette, üzerlerinde mavi-kırmızı boya izlerinin olduğu sıva parçaları bulunmuştur. Diğer Urartu tapınaklarında da rastlanılan bu fresk parçalarının tapınak duvarlarını süsleyen bir panoya ait olduğu ifade edilmiştir.⁶

¹ C. A. Burney, G. R. J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", Anat. St. X, 1960, 177 vd

² Yusuf Boysal, "Aznavurda Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri", Belleten XXXV, 1961, 199 vd.

³ Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", Anatolia V, Ankara, 1960, 131 vd.

⁴ Boysal, 1961, 200 vd.

⁵ Burada bulunan yazıtlarda Minua, Alzi (Elazığ Yöresi), Buştı ve Şatıru (Urmiye Gölü Çevresine) Ülkelerine yaptığı seferlerden söz etmektedir. Balkan, 1960, 149 vd, Metin No.I-II

⁶ Kemal Balkan, "Patnosta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", Atatürk Konferansları I, 1964, 235 vd.

Tapınak cellasının çıkışı güneyden 1.75 m genişliğe 1.70 m uzunluğa sahip bir koridorla sağlanır. Koridor sonunda sağlı-sollu çıkışlarla güney dış duvarına çıkılmaktadır. (Res. 30) Kazılarda tapınak cellasının kuzey duvarına paralel uzanan 2.30 m. kadar mesafede kalın bir duvar bulunmuştur. Bu duvarın kuzey yüzündeki kerpiç duvara açık zemin üzerine kırmızı ve koyu renklerde resmedilmiş kurban hayvanlarını tasvir eden bir pano keşfedilmiştir. Üzeri kerpiç dolgu ile kapatılan duvarın işlevi bilinmemektedir. Tapınağın doğu ve batı yamaçlardan kayması iki yönde yapılan kalın payanda duvarlarıyla önlenmiştir.⁷ Tapınağın doğu tarafındaki payanda duvarı ile yamaç kenarı arasına oturtulmuş uzun, dikdörtgen bir oda kazılarla açığa çıkarılmıştır. Bu odada bronzdan mızrak ucu, ok uçları, rozet, bilezik, fritten yapılmış bir asabaşı, gümüşten bir yüzük ayrıca yine bronz, altın ve steatit taşından yapılmış Urartu mühürleri bulunmuştur. (Res. 67-68-69) Bu odanın yakınında bulunmuş bir Urartu yazıtında⁸ kral I. Argišti (MÖ. 787-766) burada bir “È Ašihuši”⁹ binası inşa ettiğini belirtir.

Aznavurtepenin doğu, batı ve güney yamaçlarında, sitadel alandan 60-70 m. kadar aşağıda bir takım yapılar tespit edilmiştir. Bu yamaçlarda çeşitli büyüklükte görülen tümseklerde yapılan kazılarda kerpiçten yapılmış yapılar açığa çıkarılmıştır. Daha önce C.Burney tarafından 8x8 m. ölçülen ve yine kendisinin kule diye tabir ettiği bu yapılar 18 m. arayla dış sur üzerinde yer almaktalar.¹⁰ Aznavurtepe kalesi'nin güney yamacında açılan kulelerden birinin 5 m. yüksekliğinde taş temelli ve kerpiç duvarlı olduğu görülmüştür. Kalenin batı yamacında yapılan kazılarda iri taşlardan yapılmış 5 m. kalınlığında ve yer yer 4 m. yüksekliğe kadar korunmuş, 60 m. uzunluğunda bir sur duvarı tespit edilmiştir. Surun doğuya bakan cephesi doğal kayaya açılan ve içeriye doğru basamak şeklinde oyulmuş büyük bir kapı barındırır. Bu kapının batısında sitadele doğru 2 adet Urartu Kralı II.Sarduri'ye (MÖ. 766-735) ait depo yazıtı bulunmuştur. Burası iri pithos parçalarının görüldüğü bir alandır.¹¹

⁷ Balkan, 1964, 238 vd. Resim no: 1

⁸ Balkan, 1964, 235 vd.

⁹ Urartu yazıtlarında geçen ve mahiyeti tam bilinmeyen “Ašihuši” yapıları için. F.König “tapınak adaklarının konulduğu oda” önerisini sunmaktadır. Bkz., HChl, 175. Buna karşın Salvini ise bu binaların daha çok “sıvı ve tahıl depo” binalarıyla ilintili olduğunu savunur. Bkz., Mirjo Salvini “Urartu Tarihi ve Kültürü”, İstanbul, 2006, 161 vd.

¹⁰ C. A. Burney, G. R. J. Lawson , 1960, 192

¹¹ Balkan, 1964, 239 vd.

Aznavurtepe kalesi'nin güneyindeki dış sur duvarının iç tarafında kalenin su ihtiyacını karşılayan gölet¹² olduğu tahmin edilen çanak şeklinde büyük bir çukur tespit edilmiştir. Bu göletle bağlantılı olarak dış surun iç kısmında kalan bazı yapı kalıntılarının yazıtlarda adı geçen tapınağa ait mabet ahır (Burganani) olduğu da tartışılan görüşler arasındadır.¹³

Patnos'ta 19. yüzyılın sonunda bulunmuş yazıtlara göre burada ilk Urartu faaliyetlerinin İşpuini'nin bir tapınak inşası ile başladığını görmekteyiz.¹⁴ İşpuini'den sonra tahta çıkan oğlu Minua Aznavurtepe'deki yazıtlarında bir È.GAL (Kale) ve È (Tapınak) inşa ettiğini bildirmektedir. Yine yazıtlarda Aznavurtepe tapınağının Urartu baştanrısı Haldi'ye adandığı belirtilmiştir.¹⁵ Batı seferlerini Patnos yöresi üzerinden gerçekleştiren Minua kazandığı zaferlerden dolayı Aznavurtepe'deki mimari ve yazılı anıtları tanrı Haldi'ye şükranlarını göstermek için yapmış olmalıdır.¹⁶ Aznavurtepe kalesi tapınağında bulunmuş üç ayaklı bronz şamdan bu anlamda önemli bir eserdir.¹⁷ (Res. 64) Üzerinde Urartuca “Kral Minua'nın Tanrı Haldi'ye armağanı” ibaresinin bulunduğu şamdana ait bir aslan heykelciğide Van müzesinde sergilenmektedir.¹⁸ (Res. 65-66) Aznavurtepe kalesi Minua'dan sonra Urartu tahtına çıkan I.Argiştı ve II.Sarduri döneminde de önemini korumuştur.

Günümüzde askeri saha içinde kalan Aznavurtepe kalesinin kazıları tam olarak bitirilmemiştir.¹⁹ Urartu'nun en erken tapınağının²⁰ yer aldığı bu büyük merkez gelecekte önemli bir kazı ve araştırma yeri olabilir.

¹² Burney, 1960, 193 vd.

¹³ Balkan, 1960, 144 vd.

¹⁴ Buradaki yazıt'ta (HchI 5b) bahsi geçen tapınağın Aznavurtepe'deki Haldi tapınağı olup olmadığı tartışmalıdır. Balkan, Aznavurtepe tapınağının İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallıkları döneminde (MÖ.815-806) yapıldığı tezini önermektedir. Bkz., Balkan, 1960, 141 vd.

¹⁵ Balkan, 1960, 143

¹⁶ Salvini, 2006, 60 vd.

¹⁷ Kaçak kazılar sonucu çıkarılmış olan eser, bu gün İsrail Jarusalam müzesindedir. Eser için bkz. R. Merhav, “Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.”, Jarusalam, 1991, 270 vd.

¹⁸ Boysal, 1961, 201 vd.

¹⁹ Balkan, 1964, 237

²⁰ Altan Çilingiroğlu, “Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı”, İzmir, 1997, 67

4.2. GİRİKTEPE SARAYI VE YERLEŞİMİ

Giriktepe veya diğer adıyla Değirmen-tepe Patnos ilçe merkezinin 2 km. güneydoğusunda, Bağdişan deresinin bir kolu olan Üçbulak (Sekani) suyunun kenarında kurulmuştur. Halk arasında Giriki Evdi diye bilinen höyük Patnos ovasından 10 m. kadar yüksekliğe sahiptir. (Har. 10) Höyük çevresini saran sulak ve verimli araziler içinde yükselmektedir. (Res. 31) Giriktepe höyüğü etrafında 1960 yılında taş çıkartmak amacıyla köylülerin yaptığı kazılarda taş temel üzeri kerpiç duvarlı bazı yapılar bulunmuştur. Bunun üzerine Patnos Aznavurtepe kalesinde kazılar yapan Prof. Dr. Kemal Balkan ve Ankara Müze Müdürü Raci Temizer başkanlığında Giriktepe höyüğünde 1961-1962 yılları arasında kazılar yapılmıştır. Höyükteki kazılar daha çok II. tabakada bulunan Urartu sarayı üzerinde yoğunlaşmıştır.²¹

Saray yapısı höyük üzerinde eski tabakaların düzleştirilmesiyle oluşturulan bir platform üzerinde kurulmuştur. Sarayın temelleri taştan yapılmış olup üst kısımları da 33x33x13 m. ve 50x50x12 m. ölçülerindeki kerpiçlerle örülmüştür. Sarayın girişi güneydedir. Burada sal taşı döşemeli geniş bir avlu ortaya çıkarılmıştır. Sarayın bu ön avlusunda taş örgülü, yuvarlak planlı temiz su kuyusu bulunmuştur. Kuyu 12 m. derinliğe kadar kazılmıştır. Kuyu temizlenirken demirden kama, varyoz, kazma ve baltanın yanı sıra bronzdan eşyalara da rastlanılmıştır. Su kuyusunun bulunduğu ön avludan, 3 ayrı kapıyla 24x7,50 m. ölçülerine sahip bir salona girilmektedir. Salonun doğu, batı ve kuzey duvarlarında birer adet derin niş tespit edilmiştir. Batı duvarındaki nişin önünde kerpiçten yapılmış 1.74x2.35x0.42 m. ölçülerinde bir taht kaidesi bulunmuştur. Taht salonuna ait duvarların kalınlığı yaklaşık 1.30 m. olup üzerlerinde pencere izine rastlanılmamıştır.²² Salonunun taban yüzeyinde çökmüş döküntüler arasında yarı yanmış iri ağaç hatıllar ve sazların yanında toprak içinde ince sal taşları bulunmuştur.²³

²¹ Balkan, 1964, 239 vd.

²² Balkana göre duvarlarında pencere olmayan taht salonunun aydınlatma ve havalandırması tavanda açılan pencereler ve kapılar vasıtasıyla yapılmıştır. Bkz., Balkan, 1964, 240

²³ Balkan bu kalıntılara dayanarak; Sarayın üst yapısının ağaç hatıllar üzerine sazların serilerek, bunların üstüne de ince sal taşlarının döşenerek toprakla kapatıldığını dolayısıyla yapının düz damlı olduğunu belirtir. Bkz. Balkan, 1964, 240

Sarayın merkezinde yer alan taht salonunun batısında ve kuzeyinde bulunan odalarla bağlantısı tespit edilmemiştir. Odalara öndeki avlu üzerinden taht odasının doğu duvarı ile sarayın doğusundaki dış sur duvarı arasında uzanan bir koridorla geçiş sağlanmıştır. Koridoru takiben taht salonunun kuzey duvarı boyunca uzanan 1.80 m. eninde başka bir koridora açılan 5 oda tespit edilmiştir. Odalar doğudan batıya doğru içinde bir fırın ve ocağın olduğu pithoslu bir kiler, geniş iki mutfak, bir oturma odası (Harem dairesi) ve kapkacağın bulunduğu bir depodan ibarettir. Taht salonunun batı tarafında boyları 1.65 m., genişlikleri ise 1.20 m.' yi bulan iri pithoslarla dizili bir depo yapısı açığa çıkarılmıştır. Bu odaların hepsinde insutu halde bulunan keramikler içindeki yüksek kaideli çanaklar dikkat çekmektedir.(Res.59)

Mutfaklarda ocaklar, mangallar, havanlar, hamur yoğurma taşları ve tandırlar bulunmuştur. Ayrıca mutfak odalarından birinde 7 adet yanmış iskelete rastlanılmıştır. Aynı odada bir çocuk iskeleti üzerinde altın küpeler ele geçmiştir. Sarayın en dikkat çeken kısmı içinde çoğunluğu kadın 37 kişiye ait yanmış iskeletin bulunduğu harem dairesi denilen odadır. İskeletler üzerinde kırmızı akik, frit, fayans ve metalden yapılmış boncuklar bulunmuştur. Boncuklar içinde fayans olanları akrep, kuş ve aslan şeklinde olup iki yüzü tasvirli ve delikli olan damga mühürlerde mevcuttur. Bazı iskeletler üzerinde bronz kemerlerin yanı sıra bir iskeletin baş hizasında ezilmiş halde bronz bir miğfer insutu olarak ele geçmiştir. Şiddetli yangından dolayı çok tahrip olan kemiklerin üzerindeki süs eşyalarından anlaşıldığı kadarıyla iskeletler buraya sığınmış kadınlara ait olmalıdırlar.²⁴ Harem dairesi diye tanımlanan odanın üstünde, I. tabakadaki Ortaçağ'a ait bir yapının kalıntıları arasında, içinde takıların bulunduğu bir küp ele geçmiştir. II. tabakaya (Urartu) ait olduğu anlaşılan takılar arasında granilasyon tekniği ile yapılmış altın küpeler (Res. 70-71) ve gümüş boyunluklar (Res. 72) dikkat çekmektedir.²⁵

²⁴ Şiddetli bir yangın sonucu çıktığı anlaşılan bu sarayın nasıl bir felaket veya kuşatma ile son bulduğu bilinmemekle beraber, Balkana göre Assur kralı II. Sargonun 8. Seferi (MÖ. 714) ve kuzeyli kavimlerin ani istilası sarayın yıkılışı varsayımları arasındadır. Bkz. *A.g.m.* 243

²⁵ Balkan, 1964, 242, Resimler için Bkz. Işık Bingöl, Anadolu Medeniyetleri Müzesi – Antik Takılar, Ankara, 1999, 82 - 150

Giriktepe höyüğü etrafında yapılan kaçak kazılarda sivil yerleşim olabileceği tahmin edilen bazı yapı izlerine rastlanılmıştır. Höyüğün batısındaki bir düzlükte ortaya çıkarılan bina, kerpiçten inşa edilmiştir. Yapı şiddetli bir yangın geçirmesine rağmen girişte yer alan kapı etrafında parlak kırmızı boya izleri korunmuştur. Bu yapının önünde tabanı yassı sal taşlarıyla döşeli bir avlu bulunmuştur. Sal taşlarının kenarında yaklaşık 2 cm. genişliğinde kırmızı bir çizgi gözlemlenmiştir. Yapının 20 m. batısındaki bir kazıda ise köylüler bronzdan bir boğabaşı ve bronz bir kazanın parçalarını bulmuşlardır. Aynı yerde bir su kanalı kenarında 3 adet ortası delikli heykel kaidesi ele geçmiştir.²⁶

Sarayın yapılış tarihi kazılar esnasında höyük ve çevresinde herhangi bir yazılı veri bulunmadığından dolayı bilinmemektedir. Ancak Giriktepe höyüğü 3 km. uzaklıktaki Aznavurtepe kalesinde çıkan kral İşpuini ve oğlu Minua'ya ait yazıtlarda adı geçen "Aludırı" şehri kesin olmamakla birlikte Giriktepe höyüğü sarayı ve çevresi yerleşimlerle lokalize edilmektedir.²⁷

Giriktepe höyüğünün yüzeyi geçmiş kazılardan kalma çukur ve toprak tümseklerle kaplıdır. (Res. 32) Günümüzde höyük yüzeyinde birkaç düzgün kesilmiş iri taş blok dışında herhangi bir mimari kalıntı izi görülmemektedir. Buna karşın Aynur Özfirat'ın yapmış olduğu yüzey araştırmasında, höyük yüzeyinde kaçak kazı çukurları etrafında Karaz keramiği yanısıra EDÇ ve ODÇ'a ait keramikler parçalarında bulunmuştur. Çanak çömlek parçalarına ait keramiklerden profil veren birkaç parçanın çizimi yapılmıştır. (Çiz. 14), (Res. 58) Patnos ilçe merkezinin büyümesi sonucu Çay mahallesine ait evler arasında kalan höyük korunmasız olduğundan dolayı kaçak kazılardan da nasibini almaktadır.²⁸

²⁶ Balkan, 1960, d.n.37

²⁷ Balkan "Aludırı" şehrinin Giriktepe höyüğü civarında olduğunu savunur. Bkz. Balkan, 1960, 145; Buna karşın M. Salvini "Aludırı" şehri için bu adın geçtiği yazıtların bulunduğu Aznavurtepe kalesini gösterir. Bkz. Salvini, 2006, 60

²⁸ Giriktepe sarayı kazılarında işçi olarak çalışmış İsmail Değerli belirttiğine göre, kazılar esnasında hafir Kemal Balkan'ın isteği üzerine sarayda kullanılmış kerpiç ölçülerine uygun olarak kerpiç dökümü yapıldığını ve yeni kerpiçlerle saray'a ait surlara beş sıra eklenmiştir. Tüm bu restorasyon çalışmaları maalesef korunamamıştır. Bu kazılar esnasında Aznavurtepe ve Giriktepe'yi korumak için tutulan bekçinin emekliye ayrılışından sonra höyük tamamen korunmasız kalmıştır. Höyük, sit alanı olmasına karşın özellikle son dönemlerde yoğunlaşan kaçak kazılarla büyük tahribatlara uğramıştır. Höyükte yapılan tahibatlara önlemek için höyük çevresine koruma engeli yapılması veya bekçi tutulması şimdilik yeterli olacaktır.

4.3. KANCIKLI KALESİ

Kancıklı Kalesi, Patnos ilçe merkezinin 12 km doğusunda, Ağrı-Van karayolunun kuzeyindeki Hisar köyünde bulunmaktadır. Kale, köyün hemen kuzeydoğusunda, Aladağların güney uzantısında ve yaklaşık 200 m. yüksekliğindeki bir tepe üzerinde yer almaktadır. (Har. 2) Kalenin bulunduğu doğal kayalıklarla çevrili tepe, kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. (Har. 11) Kale, doğudan Erciş istikametinden gelen ve batıda Patnos'a doğru ilerleyen doğal yolların yanı sıra güneyinde bulunan düzlüklere de hakim stratejik bir tepeye kurulmuştur. (Res. 33)

Kale sitadeli, 350 m uzunluğa ve 15-20 m arası değişen genişliğe sahip doğal tepenin topoğrafik yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Bu görünümü ile kale Van kalesi ve Çavuştepe kalesi gibi Urartu kalelerine benzemektedir. Sitadel alanı bol toprak yığını şeklindedir.²⁹ Kale sitadelinin güneyi tepeye ait doğal kayalıklarla sona ermektedir. Sitadelin kuzeyine göre daha düşük (5 m.) seviyedeki güney tarafı bir aşağı şehir görünümündedir. (Res. 34) Burada kayalıklarla çevrili doğu yamacında olduğu gibi zayıf ve eğimin az olduğu yerlerde sur duvarı örülerek koruma altına alınmıştır. (Res. 35) Düzgün kesilmiş, orta büyüklükteki bazalt taşlarla örülen dış surların kalınlığı ortalama 2 m. dir. Kancıklı kalesinin kuzeybatı yamacı boyunca aşağıya doğru üç sıra halinde birbirine paralel uzanan surlar dikkat çekicidir. Düzgün kesilmiş taşlarla örülen surlar yaklaşık 30 m. uzunluğundadır. (Res. 36) Civar köylülerin gerek yol açma gerekse de yapı malzemesi elde etme amaçlı tüm tahribatlarına rağmen, sur duvarları yer yer 1.40 m. yüksekliğe kadar korunabilmiştir. (Res. 37) İşlevleri tam olarak bilinmeyen bu surlar, Burney tarafından aşağı, orta ve yukarı teraslar olarak tanımlanmıştır.³⁰ Terasların yüzeyinde büyük keramik parçaları yanında çok sayıda parlak kırmızı renkli Bianili keramik parçaları da gözlemlenmiştir. Doğal tepenin güney ucunda başlayan ve sitadelin batı yamacı boyunca devam eden bir krali yol³¹ bulunmaktadır. Yol kalenin batı yamacını takiben yukarı teras üzerinden kuzeydoğuda sitadel alanına ulaşır.

²⁹ 1957 yılında burada incelemeler yapan C.A. Burney bu durumun yıkılmış ve ufalanmış kerpiç kalıntılarından kaynaklandığını belirtir. Bkz. Burney-Lawson, 1960, 189

³⁰ Burney, bu surların hem savunma amaçlı hemde sitadele bağlı binaları ve bahçeleri barındıran teraslar olduğunu bildirir. Bkz. A.g.m. 190

³¹ Bu yol Burney tarafından Krali yol olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Burney- Lawson, 1960, 190

Yolun uzunluğu yaklaşık 380 m. uzunluğunda olup, ortalama 2 m. genişliğindedir. Yolun batı yamacındaki erozyona açık yerlerinde destek duvarları örölmüştür. (Res. 38) Sarp kayalıklarla çevrili kalenin sitadeline günümüzde de bu yolla çıkılmaktadır. Teras şeklindeki farklı sur sistemi ve büyüklüğüyle dikkat çeken Kancıklı kalesi'nin kim tarafından veya hangi dönemde yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Buraya en yakın Urartu yazıtı kalenin 2 km. doğusundaki Değirmendüzü (Gamışvan) köyünde bulunmuş Urartu kralı Minua'ya ait yazıttır.³² Bu yazıt olasılıkla kaleden yapı malzemesi olarak taşınmıştır.³³ Kale hakkındaki bilgiler gelecekte burada yapılacak kazı ve araştırmalarla netlik kazanacaktır.

4.4. KEÇİ (KALEBIZIN) KALESİ

Keçi kalesi, Patnos ilçe merkezinin 5 km. güneydoğusundaki Akçaören köyüne bağılı Yukarı Ören (Kalebızın) mezrası sınırları içinde yer alır. (Har. 2) Kale, köy ile mezra arasında üç tarafı Bağıdışan deresince çevrili kayalık bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. (Har. 12) Tepe batı yönünde Patnos ovasına doğru akan Bağıdışan deresinin oluşturduğu 2 km'lik derin kanyonun başladığı yerde bulunmaktadır. Doğal tepe dereden yaklaşık 60 m. yüksekliğe sahiptir.(Res. 39)

Tepenin doğal yapısına uygun olarak kurulmuş kale sitadeli, 93x61 m. ölçülerinde dikdörtgen şeklindedir. Sitadeli çevreleyen dış sur izlerine eğimin az olduğu güney ve doğu taraflarında rastlanılır. Ortalama 1.60 m. kalınlığa sahip surlar, ön yüzleri düzeltilmiş taşlardan örölmüştür. Çamur harç ve küçük taşlar duvar aralarında dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Sitadelin doğusundaki dış sur, 90 m. uzunluğundadır. Yaklaşık 1.40-1.75 m. arası değişen yüksekliğe sahip sur kalıntısı, yine düzgün kesilmiş orta boy taşlardan yapılmıştır. (Res. 40) Kalenin kurulduğu doğal tepeye güneydeki yolla ulaşılır. Burada 20 m. uzunluğunda düzgün bir sur duvarı tespit edilmiştir. (Res. 41) Kaleye giriş bu yönde olmalıdır. Bunların dışında sitadelin kuzeyi ve batısında bulunan kayalıklar arasında da sur izlerine rastlanılır. Bunlar daha çok kayalıklar arasındaki doğal geçitleri tutma işlevini gören kısa duvarlardır.

³² Friedrich W . König, "Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II", AFO, Beiheft 8, Graz, 1955-57, No:140

³³ Burney - Lawson, 1960, 191

Günümüzde kale sitadeline inşa edilmiş bir ev bulunmaktadır. Köylüye ait bu evin temelleri kaleden sökülen taşlarla yapılmıştır. Sitadel yüzeyinde keramik parçasına rastlanmamıştır. Kalenin karşısındaki yamaçlarda köylülerin yağmaladığı yeraltına inşa edilmiş oda mezar kalıntıları bulunmaktadır. Mezarın tek kişi için yapılmış Urartu mezarı olduğu burada incelemeler yapan Baki Ögün tarafından bildirilmiştir.³⁴ Bağdişan deresini takiben Patnos ovasına açılan vadiye hakim pozisyonda bulunan Keçi Kalesi mimari özellikleri bakımından tipik bir Urartu kalesidir.³⁵

4.5. LİÇ KALESİ

Liç Kalesi, Patnos ilçe merkezinin 5 km. güneyinde Patnos-Adilcevaz karayolu üzerinde bulunan Yalçinkaya (Kızılkaya) köyünün 2 km. kuzey doğusunda yer alan Liç mezrasındadır. (Har. 2) Kale mezranın kuzeydoğusunda yükselen doğal bir tepe üzerinde yer alır. (Har. 13) Yaklaşık 50 m. yüksekliğe sahip tepenin üç tarafı sulak alanlarla çevrili olup kuzeydoğudan diğer tepelerle birleşmektedir. (Res. 42)

Liç kalesi sitadeli, 110x30 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Sitadel, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan doğal tepenin yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Sitadeli çevreleyen sur 1.30 cm. kalınlığındadır. Sur ön yüzleri düzeltilmiş iri taşlardan örülmüştür. Yüzeyde kesik kesik görülen dış sur izlerine sitadelin kayalık olan kuzeydoğu yamacında da rastlanılır. (Res. 43) Kalenin güneybatısında sitadel surları içinde kalan bir platform tespit edilmiştir. Sitadele çıkışta bir ön giriş özelliğini taşıyan bu teras kale sitadelinden 5 m. kadar aşağıda yer almaktadır. (Res. 44) Sitadel yüzeyinde kaçak kazılar sonucu açılmış çukurların içinde ve etrafında dağılmış durumda düzgün kesilmiş taşlar ayrıca keramik ve iri keramik parçaları dikkat çekmektedir. Kaçak açmalar içinde görülebilen duvarlar, ön yüzleri düzeltilmiş taşlarla inşa edilmiştir. (Res. 45) Bununla beraber yine açmalarda görülen amorf durumdaki kerpiç parçaları burada taşın yanında kerpiçinde yapı malzemesi olarak kullanıldığını göstermektedir.

³⁴ Baki Ögün, "Die Urartäischen Bestattungsbräuche", Studien Zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift für F. K. Dörner zum 65. Leiden, 1978, 655

³⁵ A.g.m., 655

Liç mezrası ile kale arasında kalan sulak arazide üç adet yassı ve uzun taş bulunmaktadır. Taşlardan birinin düzleştirilmiş yüzünde oyularak yapılmış iki adet U şeklinde, bir adet de L şeklindeki işaretler dikkat çekicidir. (Res.46- 47) Yapılış amaçları konusunda çeşitli yorumların ³⁶ yapıldığı bu tür işaretli taşlara Bastam, Van Kalesi, Atabindi, Çavuştepe ve Deliçay gibi Urartu kalelerinde de rastlanılır.³⁷

Liç kalesinde yazılı bir kaynağa rastlanılmamasına rağmen, buraya 2 km. uzaklıktaki Yalçinkaya (Kızılkaya) köyünde Minua'ya ait bir yazıt bulunmuştur.³⁸ Bunun dışında Liç'teki nekropol alanından çıktığı öne sürülen yazıtlı metal eserler ışığında buranın Urartu veliahtı İnuşpua'nın yönetim merkezi olduğu tezi öne sürülmüşse de tam olarak kanıtlanmamıştır.³⁹

³⁶ O. Belli, kayalara oyulmuş olukların kurban kanının akıtıldığı kült amaçlı işaretler olduğunu öne sürmektedir. Bkz. Oktay Belli, "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri", An Ar XI, İstanbul, 1989, 87 vd. Buna karşın E. Konyar, bu kaya işaretlerinin atlı arabaların aksamalarını üretmek için kullanılan kalıplar olduğu görüşündedir. Bkz. Erkan Konyar, "Anıtsal Kaya İşaretleri ? Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler", Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 22, İstanbul, 2007, 1 vd.

³⁷ Belli, 1989, 65 vd.

³⁸ HChI , no: 67

³⁹ Salvini, 2006, 170 vd.

5. ORTA DEMİR ÇAĞ NEKROPOL VE MEZARLARI

5.1. LİÇ NEKROPOLÜ

Nekropol, Liç Kalesi'nin yaklaşık 300 m. kadar batısında 20 m. yüksekliğindeki yayvan bir tepe üzerinde yer alır. (Har. 13, Res. 48) Liç mezarının kuzeyine düşen tepe 200x160 m.'lik dikdörtgen bir alanı kaplar. Mezarlar yoğunlukla tepenin kuzey ve güney yamaçlarında yapılmışlardır.

Yaklaşık 1970'lerden beri devam eden kaçak kazılardan dolayı nekropol yüzeyi çukurlar ve toprak yığınlarıyla kaplıdır. (Res. 49) Yüzeyde gözlemlenen düzgün kesilmiş taşlar olasılıkla mezar inşasında kullanılmıştır. (Res. 50) Yine nekropolde gözlemlenen çanak- çömlek parçaları keskin profilli, kırmızı cilalı tipik Urartu mallarıdır. Liç nekropolünde ilk bilimsel araştırmayı yapan Baki Ögün'ün tahrip edilmiş mezarlar üzerinde yaptığı incelemelerde 3 tür mezar tipi tespit edilmiş ve bunlarında planları çıkarılmıştır.¹

a) Yeraltına İnşa edilmiş Oda Mezarlar:

Bu tür mezarlar tepenin kuzey ve güney yamaçlarına yapılmıştır. Mezar duvarında düzgün kesilmiş taşlar kullanılmıştır. Genelde dikdörtgen planlı ve önde dromosu olan mezarların üstü yassı kapak taşlarıyla kapatılmıştır. Bu mezar tipi Urartuda yaygın olarak kullanılmıştır.² Liç nekropolünde tespit edilen 6 oda mezardan 2 tanesi Ögün tarafından incelenmiştir.

Bunlardan I.no'lu oda mezar; kuzey-güney yönünde uzanır. Mezar odası 2.30x1.63 m. ölçülerinde dikdörtgene yakın formdadır. Dromosu 1.00x0.62 m. ölçülerinde olup, mezar odasının üstü uzun kapak taşlarıyla kapatılmıştır.³ (Çiz. 9a) Nekropolde incelenen II. no'lu oda mezar ise; doğu-batı yönünde konumlandırılmıştır. Mezar odası 2.80x1.65 m. ölçülerinde yaklaşık dikdörtgen şeklindedir. Dromos 1.80x1.60 m. ölçülerindedir. Mezar odasının üzeri yine iri yassı kapak taşlarıyla örtülmüştür.⁴ (Çiz. 9b)

¹ Baki Ögün, "Die Urartäische Bestattungsbräuche", Studien Zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift für F. K. Dörner zum 65. Leiden, 1978, 648 vd.

² Çevik, 2000, 13 vd.

³ Ögün, 1978, 649, Lev. 3

⁴ A.g.m, 651, Lev. 4

b) Urne Mezarları:

Liç nekropolünde 3 adet urne mezar tespit edilmiştir. İncelenen bir urne mezar nekropol yüzeyinden 0,60 m. derinlikte keşfedilmiştir. Buradaki urne, çevresine dikilen yassı taşlarla oluşturulmuş 0,45x0,50 m. ölçülere sahip kare planlı alanın ortasına yerleştirilmiştir.⁵ (Çiz. 10) Urnenin ağız kısmı bir çanakla kapatılıp üstüne de yassı bir taş konulmuştur. Urne mezar içinde pişmiş topraktan çanaklar ve bir urne ele geçmiştir.⁶

c) Toprak Mezarlar:

Liç nekropolünde yine Ögün tarafından yapılan araştırmalarda 3 adet basit toprak mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu tür mezarlara toprak yüzeyinden yaklaşık 1.50 m. derinlikte rastlanılmıştır. Ölülerin düz olarak yatırıldığı mezarlarda ölü hediyeleri ele geçmiştir. İncelenen bir mezarda tipik bir Urartu saç spirali, bir iğne ve birkaç vazo bulunmuştur. Buradaki bir iskeletin kalça kemiği üzerinde bronz kemer parçaları ele geçmiştir. İnce kemikli iskeletin bir kadına ait olduğu öne sürülmüştür.⁷

Mezar çeşitliliğiyle dikkat çeken Liç nekropolünde üç ata ait kemiklerin bulunduğu basit bir toprak gömüde kazılarla ortaya çıkarılmıştır. At iskeletleri birbirinden yaklaşık 1.50 m. ayrı uzaklıklarda ve üçgen şeklinde mezara konulmuşlardır.⁸

5.2. AKÇAÖREN MEZARI

Akçaören mezarı, Patnos'un 5 km. güneybatısındaki Keçi Kalesi'nin (Har. 12) 50 m. kuzeyinde bulunmuştur. Köylüler tarafından yağmalanan oda mezar Ögün tarafından incelenmiştir. Mezar odası; 1.78x1.18x0.89 m. ölçülerindedir. Yeraltına inşa edilen oda mezarın duvarları küçük taşlarla ve çamur harçla örülmüştür. Dromosu sahip mezarın üstü iri kapak taşlarıyla kapatılmıştır. Küçük boyutlu bu oda mezarın tek kişi için yapıldığı tahmin edilmektedir.⁹

⁵ Ögün, 1978, 672, Lev.12.

⁶ Baki Ögün, "Die Urartaischen Graeber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", Proceedings of the X. th International Congress of Classical Archeology, Ankara, 1973, 66. Ayrıca bkz. Ögün, 1978, 672 vd.

⁷ Ögün, 1973, 65 vd. Ayrıca bkz. Ögün, 1978, 673 vd.

⁸ Ögün, 1973, 66. Ayrıca bkz. Ögün, 1978, 675

⁹ Ögün, 1978, 655. Ayrıca bkz. Baki Ögün, "Urartulular", Türk Ansiklopedisi 33, 1984, 60 vd.

5.3. AŞAĞI KAMIŞLI MEZARI

Aşağı Kamışlı Köyü, Patnos'un 12 km. güneyinde Patnos-Adilcevaz karayolunun 1.5 km. batısında bulunur. (Har. 2) Bu köyün güneyinde yer alan iki oda mezar kısmen kaya içine oyulmuş, kısmen de düzgün kesilmiş taşlardan örülerek yapılmışlardır.¹⁰ (Res. 51)

Köylülerce yağmalanmış mezarlardan birinin dromosu 1.50x1.15 m. ölçülerindedir. Dromosun girişindeki bazalt kayanın yüzü düzgün bir şekilde kesilmiş olup kapı girişinin yanları genellikle Urartu kapılarında görüldüğü şekilde kademeli-girintili pervazlarla çevrilidir.¹¹ Dikdörtgen planlı mezar odasının boyutları 3.34x1.95x2.35 m.'dir. Mezar odasının duvarları yalnız ön yüzleri düzeltilmiş, oldukça iri bazalt taşlardan yapılmıştır. Bu büyük taşların araları çamur harç ve taşlarla doldurulmuştur. Mezar odasının kuzey ve güney duvarlarında birer niş tespit edilmiştir. Mezar odasının mevcut yüksekliği 1.80 m. olup üstü iri kapak taşlarıyla kapatılmıştır.¹² (Çiz . 6)

Oldukça düzgün mimarisi, kapı girişi ve genişliğiyle Patnos çevresindeki EDÇ mezarlarından ayrılan Aşağı Kamışlı mezarı yeraltına yarı örme-yarı oyma tarzında yapılmıştır.¹³

5.4. DEDELİ NEKROPOLÜ

Dedeli Köyü Patnos ilçe merkezinin 22 km. doğusundadır. (Har. 2) Köyün 1 km. kuzeybatısında bulunan EDÇ kalesi ile köy arasındaki bir yamaçta kumtaşı tabakalarına oyularak yapılmış iki oda mezar bulunmuştur. Bu mezarlar yörede araştırmalar yapan Baki Ögün tarafından incelenmiştir.¹⁴

Dedeli I.no'lu oda mezarına doğu tarafında bulunan 0,70x1,00 m. boyutlarındaki dikdörtgen dromostan girilir. Mezar odası 2.50x1.80x2.20x1.68 m. ölçülerine sahiptir.

¹⁰ Ögün köylüler tarafından soyulan mezarlardan sadece birini incelemiştir. Ögün, 1984, 60

¹¹ A.g.m., 60

¹² Veli Sevin, "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", An Ar IX, İstanbul, 1986, 331, Lev. III, Res. 5, Ayrıca bkz, Ögün, 1978, 654. ve Ögün, 1984, 60

¹³ Sevin, 1986, 334

¹⁴ Ögün, 1978, 663 vd. Ayrıca Bkz., Ögün, 1973, 66 vd., Baki Ögün, "Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı, Turizm ve Arkeolojik Kazılar", DTCF Dergisi Yayın No: 257, Ankara, 1976, 8 vd.

Mezarın dromosu üç basamaklı olup taş ve toprakla doldurulduktan sonra ağzı yassı bir taşla kapatılmıştır. Mezar odasının kuzey ve batı duvarlarına iki derin niş açılmıştır.¹⁵ (Çiz. 12) Odada birbirine karşı hoker tarzda iki iskelet bulunmuştur. Üzerinde kılıç ve yay bulunan iskeletin erkeğe ait olduğu tahmin edilmiştir. Bu iskeletin yanı başında ise parmaklarında kurşun ve bronz yüzüklerin yanı sıra üzerinde korneol taşından kolye ve giysi parçaları tespit edilen bir kadına ait iskelet açığa çıkarılmıştır. Erkeğin karısı olduğu düşünülen iskeletin üzerinde bronzdan bir kemerin yanında yılan başlı bronz bilezikte bulunmuştur. Yine bu kadın iskeleti üzerindeki giysi parçaları ile bronz kemerin iç kısmında deri parçaları gözlemlenmiştir. İskeletlerin ayak hizasında bir öküze ait kemiklerde rastlanılmıştır. Bunun dışında bir kız çocuğuna ait iskeletin kafa kısmında bronz bir saç iğnesi ele geçmiştir. Kız iskeleti mezarın girişinde, sağ arka tarafta bulunmuştur. Tüm bu iskeletlerin üzerinin, kumaş bir tülle kaplı olduğu Ögün tarafından belirtilmiştir.¹⁶ Mezar odasının sağ duvarındaki nişte bir urne bulunmuştur. Batı duvarındaki derin nişte ise bronz vazolar, yine bronz ve demirden yapılmış tarım aletleri ele geçmiştir. Mezar odasında bunların dışında bronzdan bir fibula, bakraç parçası, ok uçları ve çanaklar bulunmuştur.¹⁷

Dedeli II.no'lu oda mezarın dromosu kareye yakın formda olup taş ve toprakla doldurulmuştur. (Res. 52)¹⁸ Dikdörtgen planlı mezar odasının üç duvarında da derin nişler bulunmaktadır. Mezar odasında yan yana bulunan iki iskelet I.no'lu mezardakilere oranla birbirilerine daha yakındırlar. İki kafatası arasında bir urne bulunmuştur. Bu mezar çok iyi durumda olmasına karşın, mezar hediyelerine rastlanmamıştır.¹⁹

¹⁵ Ögün, 1978, 664, Lev. 8

¹⁶ Ögün, 1973, 66 vd. Ayrıca Bkz., Ögün, 1978, 663 vd.

¹⁷ Ögün, 1978, 667 vd.

¹⁸ Köylülerin hiç bir şeyin çıkmadığı boş mezar diye tarif ettikleri, muhtemelen Dedeli II. no'lu kaya mezarıdır. Bu fotoğrafta görülen toprakla dolu çukur köylülerin gösterdiği II. no'lu kaya mezarının giriş kısmına aittir.

¹⁹ Ögün, 1973, 67.

6.DEĞERLENDİRME

6.1.KALELER

6.1.1.ERKEN DEMİR ÇAĞ KALE VE YERLEŞİMLERİ

Doğu Anadolu Bölgesinde ve Ermenistan’da son yıllarda yapılan araştırmalar sonucunda EDÇ’a ait kalelerin çoğunlukla sarp kayalıklara sahip tepelere kuruldukları görülmüştür. Dış tehditlere karşı kolay savunulabilen bu erişilmez kaleler için Assur kralı I. Şulmanu-aşerid (M.Ö.1274-1245) Uruatri ülkesindeki “güçlü bir şekilde tahkim edilmiş dağ kaleleri” diye söz eder.¹ Bu yazılı kaynağın bahsettiği kaleler bölgede çıkan arkeolojik bulgularla örtüşmektedir. İrili-ufaklı sitadel alanlarından oluşan kalelerdeki dış duvarlar sitadelin özellikle savunmadan yoksun zayıf ve yetersiz kısımlarına örülmüştür. Bu mimari tarz tüm EDÇ kalelerinin karakteristik özelliğidir.² Duvarlar çoğunlukla işlenmiş veya yarı işlenmiş taşlardan kiklopik tarzda örülmüştür.³

Patnos yöresindeki EDÇ kaleleri kuzey güney yönünde uzanan doğal tepelerin topoğrafik yapısına uygun olarak kurulmuşlardır. Bu kalelerden Kuli kalesi çok yüksek ve erişilmez bir tepeye (2200 m.) kurulmasına rağmen, Gönüaçık kalesi gibi ovasından 80 m. yüksekliğe sahip kolay erişilebilir tepelerde kale yapıldığına şahit olmaktayız. Bununla birlikte Patnos ovasında yer alan 10 m. yüksekliğindeki Bağdısan höyüğünde de EDÇ’a ait yoğun keramik ve yapı izlerine rastlanılmıştır. Patnos yöresindeki EDÇ kalelerinin bulundukları tepelerin güney tarafları jeolojik oluşumlarından dolayı doğal kayalıklarla sona ermektedir. Kalelerin kayalıklarla biten kısımlarında sur izlerine rastlanmaz. Fakat Kuli kalesi sitadelinin doğusu ve batısında yer alan kayalıklar arasındaki geçitlere ve eğimin az olduğu yerlere kısa sur duvarları çekilmiştir. Bunun yanında sitadelin güney savunma duvarının benzerine diğer EDÇ kalelerinde rastlanılmamıştır.

¹ Daniel David Luckenbill, “Ancient Records of Assyria and Babylonia”, Vol. I, Chicago, 1926, 114

² Oktay Belli - Erkan Konyar, “Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller”, İstanbul, 2003, 91

³ Veli Sevin, “Son Tunç / Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi”, Belleten LXVIII - 252, Ankara, 2005, 377 vd.

Burada ön tarafta görülen taş sırası dışında iç kısımda ikinci bir taş sırası konulmamış bunun yerine toprak yığınlarıyla duvar desteklenmiştir. Yörede bulunan kalelerin surları çoğunlukla kabaca işlenmiş veya sadece ön yüzleri düzeltilmiş taşlardan kiklopik tarzda örülmüştür. Bu surlarda kullanılan taşlar genellikle kalelerin kuruldukları tepelerin yerli malzemesi olan ve yörede çok bulunan andezit taşı kullanılmıştır. EDÇ'a ait nekropoller ise bazen Gönüaçık'taki gibi kaleye yakın tepelere bazende Yukarı Göçmez'de olduğu gibi kalenin bulunduğu tepenin hemen yamacına yapılmışlardır.

Patnos yöresindeki EDÇ kalelerinin savunma duvarları diğer EDÇ kaleleriyle mimari açıdan benzer özellikler göstermektedir. Yukarı Göçmez kalesinin kuzeyinde birbirine paralel olarak uzanan üçlü savunma duvarlarının benzerlerine Ermenistan'daki Sarnakhyur, Variberd, ve Tsakhkaovit gibi EDÇ kalelerinde de rastlanılır.⁴ Bunun yanında Ağrı Dağı yöresindeki Greherşe ve Mağaralar kalelerinde de⁵ görülen bu mimari teknik EDÇ'da çok kullanılmıştır. Burada sitadeli çevreleyen ikinci bir sur duvarına rastlanılmıştır. Dedeli kalesi batı savunma duvarı kenarında yükselen işlenmemiş taş yığınları muhtemelen dış duvarlara destek amaçlı yapılmıştır. Bu taş yığınları Yukarı Göçmez kalesi sitadelinin batısındaki dış duvarların paralelinde de görülür. Ayrıca Van yöresinde yer alan Avzını, Çobanik ve Karataş gibi EDÇ'a ait kalelerin dış surları yanında da aynı taş yığınları bulunmaktadır.⁶ Bu mimari tekniğin bölgedeki EDÇ kalelerinde ihtiyaca göre kullanıldığını göstermektedir.

Gönüaçık kalesinin doğusundaki savunma duvarı üst sıradaki taşların alt sıradakilere oranla (10 cm.) içeri çekilmesi yöntemiyle örülmüştür. EDÇ'ın bu klasik sur tekniğine Patnos'a komşu Erciş yöresindeki İt kalesi ve Karacelo kalesi surlarındada rastlanılır.⁷ Bu mimari teknik daha sonra Urartu kalelerinin inşasında sürekli kullanılmıştır.

⁴ Adam T. Smith - Kariun Kafadian, "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia", İran XXXIV, 1996, 28 vd.

⁵ Aynur Özfırat – Catherine Marro, "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1, Ankara, 2003, 18 vd.

⁶ Konyar E - Belli O, 2003, 84 vd.

⁷ Ümit Yarıcı, "Erciş Ovasının Erken ve Orta Demir Çağı İskan Dokusu", Van YYÜ, Arkeoloji Bölümü, 2005, 10 vd.

Patnos ovasındaki yer alan Bağdışan höyüğünde İTÇ türü (Karaz) keramik parçalarının yanında EDÇ'ına da ait bol miktarda keramik parçası ele geçmiştir. Burada yer alan EDÇ yerleşimi olasılıkla Karagündüz⁸ ve Dilkaya⁹ höyüklerinde olduğu gibi İTÇ tabakalarının üstüne kurulmuş olmalıdır.

Dağ eteklerindeki kale ve nekropoller tarzındaki kültür modeli EDÇ boyunca özellikle Güney Transkafkasya,¹⁰ Ağrı Dağı çevresi¹¹ ve Van Gölü havzası¹² için geçerliliğini sürdürmüştür. Patnos yöresindeki EDÇ kaleleride gerek konumları gereksede mimari özellikleri bakımından çağdaşı olan Van Gölü havzasındaki ve Ermenistan daki kalelerle bu ortak kültürün temsilcileri olmalıdırlar. Bu kaleler zengin su kaynakları, dağ çayırları ve otlakları bol olan yaylalara yakın yüksek yerlere kurulmuş olup hayvancılığa dayalı yarı göçebeliğin sürdüğü EDÇ' ın önemli merkezleridir.

⁸ Veli Sevin - Aynur Özırat - Ersin Kavaklı, "Van Karagündüz Höyüğü Kazıları 1997 Çalışmaları", Belleten C. LXIII, Sayı :238, Ankara, 1999, 850 vd.

⁹ Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması", II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İzmir, 1984, 159 vd.

¹⁰ Adam T. Smith, "Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Considerations", Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 5/2, 1998, 73 vd.

¹¹ Aynur Özırat, "Ağrı Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu, İstanbul, 2004, 96 vd.

¹² Konyar E - Belli O, 2003, 90 vd.

6.1.2. ORTA DEMİR ÇAĞ KALE VE YERLEŞİMLERİ

Doğu Anadolu yüksek yaylası, dağlarla birbirinden ayrılmış irili ufaklı ovalardan oluşan bir coğrafyaya sahiptir. Bu ovalara hakim tepelere EDÇ'nin sonlarına doğru siyasal birliğini tamamlayan Urartu yönetimi ile birlikte birçok kale inşa edilmiştir. Kaleler ovalara çıkıntı yapan sıradağların uzantısı olan tepelere oturtulmuştur. Urartu kalelerinin kuruluşunda mimari kurallardan ziyade, kalelerin kurulduğu arazinin şartları belirleyicidir. Kaleler Urartunun ilk devirlerinde büyük boyutlu taşlardan kıklopik tarzda örülen surlarla inşa edilmiştir. Kral Minua (M.Ö.810-787) ile birlikte kale surlarında Klasik Urartu sur sistemi diye adlandırılan duvar örgü tarzı hakim olmuştur. Bu sistemde kullanılan taşlar genelde kareye yakın (50 x 70 cm) olup dış yüzleri hafifçe dışa doğru bombelidir.¹³ Urartu kaleleri askeri sefer güzergahı üzerindeki yerleri denetim altında tutmanın¹⁴ yanısıra, Urartuya bağlı bir idarecinin yönetiminde dini ve ticari faaliyetler amacıyla kullanılmışlardır.¹⁵

Patnos yöresinde bulunan Kancıklı ve Liç kaleleri kuzey güney doğrultusunda uzanan doğal tepelerin topoğrafik yapısına uygun olarak uzunlamasına inşa edilmişlerdir. Buna karşın Aznavurtepe kalesi her ne kadar Aladağ sıradağlarının devamı olan bir tepeye kurulmuşsa da tümülüsü andıran görünümüyle diğer Urartu kalelerinden ayrılır. Kale zirvede bulunan tapınağın etrafına ve doğal tepenin yamaçlarına kurulmuş yapılardan oluşmaktadır. Bu sivri tepenin üstündeki tapınaktan çıkan yazıtlardan Minua dönemine tarihlenen kale, Urartu krallarının kuzeye ve batıya yaptıkları seferlerde bir çeşit ikmal merkezi olmuş olmalıdır.¹⁶ Patnos yakınlarındaki Keçi kalesi ise dikdörtgene yakın formdaki küçük sitadeliyle büyük bir kaleden ziyade kurulduğu vadiden geçen yolları kontrol altında tutan bir gözetleme merkezi veya kervansaray işlevindedir.

¹³ Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi II, İzmir, 1983, 31 vd.

¹⁴ Thomas Forbes, "Uartian Architecture", Oxford, 1983, 5 vd.

¹⁵ Adam Smith, "Randerling the Political Aesthetic: Political Legitimacy in Urtian Representations of the Built Environment", JAA 19, 2000, 136

¹⁶ Çilingiroğlu, 1983, 32 vd.

Patnos yöresindeki Urartu kalelerinin surları klasik Urartu tarzı olarak bilinen kare veya dikdörtgene yakın kesilmiş bazalt taşlardan örülmüştür. Taşlar yatay sıralı şekilde toprak harçlı veya harçsız olarak konulmuştur. Kaleler kalın savunma duvarlarıyla çevrilmiştir. Yalnız Keçi kalesi, Liç ve Kancıklı kalelerinin doğal kayalıklarla biten kısımlarına EDC kalelerinde olduğu gibi sur örülmediği görülür. Aznavurtepe kalesini saran savunma duvarları üzerinde 18 m. aralıklarla taş temelli ve kerpiç duvarlı savunma kuleleri inşa edilmiştir. Kancıklı kalesinin batı yamacı boyunca birbirine paralel şekilde uzanan üçlü teras sistemi ise savunmanın yanında bazı yapılar barındırmaları bakımından önemlidir. Bu terasların üst tarafından sitadele ulaşan yolun erozyona açık yerlerinde destek duvarları örülmüştür. Bu tarz destek duvarları Aznavurtepe kalesi tapınağının batısındaki yamaçta da görülür. Urartu merkezlerinde karşımıza çıkan sitadelden daha düşük seviyeye sahip aşağı şehir görünümündeki yapılara Patnos yöresindeki Liç, Kancıklı ve Aznavurtepe kalelerindeki dış surlar içinde de rastlanılmıştır. Bu yapılar kale sitadeline çıkışta Liç kalesinde olduğu gibi ön avlu işlevi görmüşlerdir. Keçi kalesindeki giriş yapısı sitadel seviyesindedir. Aznavurtepe kalesi'nin batı ve güney yamaçlarında bulunan mimari kalıntılar ise tapınakla bağlantılı bazı fonksiyonel yapılara ait olmalıdır. Bunların dışında kalenin su ihtiyacını gidermek için Aznavurtepenin güneyinde, tepe ile savunma duvarları arasında suni bir gölet yapılmıştır. Aznavurtepe tapınağı 5x5 m. ölçülerindeki kare cellası ve taş temel üzeri kerpiç duvarlarıyla Urartuda “susı” diye adlandırılan kule tipi tapınakların bilinen en eski örneğidir.¹⁷ Burada parçalar halinde ele geçen mavi ve kırmızı boyalı freskolar Urartu tapınak duvarlarını süsleyen dini ritüellerle ilgili panolara aittirler. Aznavurtepe kalesi tapınağı burada bulunan yazıtlara göre kral Minua tarafından baştanrı Haldi için yapılmıştır.¹⁸ Aznavurtepe tapınağının Minua'dan sonra tahta çıkan Urartu krallarının yaptırmış oldukları kare cellalı tapınaklara örnek olduğu görüşü ise şimdilik varsayımlar arasındadır.¹⁹

¹⁷ Altan Çilingiroğlu, “Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı”, İzmir, 1997, 48 vd.

¹⁸ Kemal Balkan, “Patnosta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”, Atatürk Konferansları I, 1964, 235 vd.

¹⁹ Oktay Belli, “Urartular”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, İstanbul, 1982, 157

ODÇ' da Doğu Anadolu'da sistemli olarak ilk kez Urartulularda görülen saray yapısı gerek uzun koridorlu geniş avluları gerekse de harem dairesi benzeri mimari tarzıyla Mezopotamya örneklerinin taklididir.²⁰ Patnos yakınlarındaki Giriktepe höyüğünde bulunan saray taş temeller üzerinde standart ölçülere sahip (50x50x33x33) kerpiçlerle inşa edilmiştir. Saray üç girişe sahip ön avlu, taht salonu, harem odası, pithoslu depo alanı ve mutfaklardan oluşmaktadır. Giriktepe sarayı dikdörtgen veya kare şeklinde düzeltilmiş iri blok taşlarla örülen bir savunma duvarıyla kuşatılmıştır. Saray etrafında rastlanan ortası kare şeklinde delinmiş taşlar sarayda tavan yapısını taşıyan ahşap dikmelere ait olmalıdır.²¹

Patnos yöresindeki Urartu kaleleri gerek konum gereksede mimari tarz açısından diğer Urartu kaleleriyle benzer özellikler gösterirler. Doğal tepeye uzunlamasına kurulmuş Liç ve Kancıklı kaleleri topoğrafik olarak Bastam, Çavuştepe, Toprakkale ve Yukarı Anzaf gibi Urartu kalelerine benzemektedirler. Aznavurtepe kalesi savunma duvarı üzerindeki kulelerin çok yakın benzerlerine İrandaki Werechram kalesi²² surlarında rastlanılmıştır. Yine Aznavurtepe kalesi gibi kral İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallıkları devrinde kurulmuş olan İsmail Ağa kalesi surları üzerinde de bu tür kuleler görülmektedir.²³ Kancıklı kalesi batı yamacında karşımıza çıkan teraslandırma yoluyla yapılan kale imar tekniği Urartu'ya ait Mazgirt²⁴ ve Bastam²⁵ gibi kalelerde de uygulanmıştır. Aznavurtepe tapınağı mimari açıdan Altıntepe, Çavuştepe, Kayalıdere, Ayanıs ve Toprakkale gibi Urartu merkezlerinde ortaya çıkarılan tapınaklarla aynı özelliklere sahiptir. Urartucada "susı" diye adlandırılan anıtsal tapınakların iç

²⁰ Baki Ögün, "Urartulular", Türk Ansiklopedisi 33, 1984, 53 vd.

²¹ Bu taşlar Giriktepe hafiri K. Balkan tarafından heykel kaideleri olarak yorumlanmıştır. Bkz, Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", Anatolia V. Ankara, 1960, d.n. 37. Fakat diğer Urartu saraylarında bu kaideler tavanı taşıyan ahşap dikmelerin altlıkları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz, Mirjo Salvini "Urartu Tarihi ve Kültürü", İstanbul, 2006, 148 vd.

²² Wolfram Kleiss, "Planaufnahmen Urartaischer Burgen und Neufunde Urartaischer Anglagen in Iranisch - Azerbaidjan im Jahre 1973", AMI 7, Berlin, 1974, 87 vd.

²³ Salvini, 2006, 146 vd.

²⁴ Ernst Huntington, "Weitere Brichte über Forschungen in Armenian und Commegene", ZE 33, 1901, 180

²⁵ Stephan Kroll, "Excavations at Bastam Iran", Archaeology XXV-4, 1972, 294

ve dış ölçüleri birbirinden ancak 10 cm. kadar farka sahiptir.²⁶

Giriktepe höyüğündeki sarayın tabanı Altuntepe ve Arinberd'teki Urartu saraylarında olduğu gibi inşa edilmeden önce düzleştirilmiştir.²⁷ Taş temel üzeri kerpiçten yapılan saray, birbirine odalar ve avlularla bağlanmış farklı işlevlere sahip mekanlarıyla Arinberdte bulunan I. Argişti sarayına benzemektedir.²⁸ Urartu merkezlerinin klasik yapısı olan iri küplerle dizili depo odalarına Aznavurtepe kalesinde ve Giriktepe sarayında da rastlanılmıştır. Giriktepe sarayının üst yapısı, ağaç hatıllar üzeri sazların serilip bunun üstünede sal taşı levhalarının konulup toprak örtüyle kapatılmasıyla oluşturulmuştur. Bu mimari uygulama günümüzde de Doğu Anadolu'daki kırsal kesim konutlarında sürdürülmektedir.

Patnos yöresi, EDC'da olduğu gibi Urartu devletinin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir imar merkezi olmuştur. İşpiuni (M.Ö. 830- 810) devrinde başlayan devlet inşaatları oğlu Minua (M.Ö. 810- 787) döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde inşa edilen Aznavurtepe ve Kancıklı kaleleri daha çok askeri amaçlar doğrultusunda kullanılmış olmalıdır. Yine Minua dönemine tarihlenen Aznavurtepe Haldi tapınağı²⁹ ve Marmus sulama kanalı³⁰ Patnos ovasında yaşayan nüfusa hizmet amaçlı yapılan devlet yatırımlarıdır. I. Argişti (M.Ö. 787-766)³¹ devrinde yapılan Aznavurtepe depo binasına, oğlu II. Sarduri (MÖ.765-733)³² zamanında yenileri eklenmiştir. Tüm bu faaliyetler Patnos yöresinin Urartu'nun merkezi bölgesinde ve konumu itibarıyla stratejik bir yerde bulunmasından dolayı yapılmış olmalıdır. Van (Tuşpa) merkezli Urartu devleti yöneticilerinin, kuzeye ve batıya açılan yolların geçtiği Patnos yöresini ellerinde tutmak için krallık boyunca epey çaba sarf etmiş olduklarını yörede yapmış oldukları icraatlardan anlamaktayız.

²⁶ Ögün , 1984, 49 vd.

²⁷ Forbes, 1983, 42 vd.

²⁸ Forbes, 1983, 41 vd.

²⁹ Balkan, 1960, Metin no: I, II, III, 150 vd.

³⁰ Friedrich W. König, "Handbuch der Chaldischen Inschriften", I-II, AFO, Beiheft 8, Graz, 1955-57, no. 37- 38.

³¹ Kemal Balkan, 1960, no: 4

³² HChl, no: 111 a, Ayrıca Bkz. Kemal Balkan, 1960, no: 5.

6.2. NEKROPOLLER

6.2.1. ERKEN DEMİR ÇAĞ NEKROPOL VE MEZARLARI

Doğu Anadolu'da M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısı içinde en başta mezar biçimleri ve ölü gömme adetleri değişikliğe uğramıştır. Eskinin kurgan türü anıt mezarları yerini genelde yer altına inşa edilen oda mezarlara bırakmıştır. En iyi örneklerine Van gölü çevresindeki Ernis,²⁵ Karagündüz²⁶ ve Dilkaya höyüğü²⁷ gibi EDÇ merkezlerinde rastlanan bu oda mezarlara belirli bir zaman süresi içinde çok sayıda erkek ve kadın cesedi gömülmüştür. EDÇ kalelerine yakın yerlerde bulunan nekropoller Urartu öncesi Assur kaynaklarında bahsi geçen Uruatri boylarına ait olmalıdırlar.²⁸

Patnos çevresindeki EDÇ nekropollerini genelde bu döneme ait kalelerin yamaçlarında veya Gönüaık nekropolünde olduğu gibi kaleye yakın yükseltilere yapılmışlardır. Mezarların tümü yeraltına inşa edilmiş olup ya Yukarı Göçmezdekiler gibi pomza taşı benzeri yumuşak kayalara oyularak yada Gönüaık, Gavurkale, Konakbey, Budak ve Dağalan mezarlarında görülen taş örgü sistemiyle yapılmışlardır. Genelde sabit bir yönü olmayan mezarlardan Patnos'un güneyinde yer alan Gavurkale, Konakbey ve Budak mezarları kuzeybatı-güneybatı yönünde konumlanmışlardır. Patnos yöresinde şimdiye kadar bulunan EDÇ'a ait oda mezarların tümü tek odalı olup dromos tarafına doğru daralan düzensiz bir dikdörtgen plana sahiptirler. Mezar duvarları çoğunlukla işlenmemiş veya yarı işlenmiş taşlardan kiklopik tarzda yapılmıştır. Mezarların üstü EDÇ mezarlarının klasik örtüsü olan ağır yassı taşlarla kapatılmıştır. Mezar girişlerinde yine iri yassı kapak taşları kullanılmıştır. Gavurkale nekropolünde tespit edilmiş dört köşesinde niş bulunan taş sandık mezarlar şimdilik sadece buraya has bir mezar tipi olarak görülmektedir. Gavurkale nekropolünde yer alan bir oda mezarın üstü iç bükey taşlarla örtülmüştür. Böylelikle tavana sahte kemer görüntüsü verilmiştir.

²⁵ Afif Erzen, "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", Belleten 111, 1964, 570 - 572

²⁶ Veli Sevin – Ersin Kavaklı, "Bir Erken Demir Çağ Nekropolü", *Van /Karagündüz*, İstanbul 1996, 15 vd.

²⁷ Altan Çilingiroğlu, "Van- Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 1992, 469 vd.

²⁸ Sevin – Kavaklı, 1996, 48

Bu tarz mezar odası tavanları Van'ın kuzeyindeki Aliler EDÇ nekropolünde bulunan mezarlarda da karşımıza çıkmaktadır.²⁹ Yeraltında yumuşak kayaların oyulmasıyla oluşturulan oda mezarların kullanımı EDÇ'dan başlayıp Urartu döneminde yoğunlaşır. Mezopotamya da Megiddo da³⁰ görülen bu tip mezarlara Yukarı Göçmezde de rastlanılmıştır. Buradaki mezarlar tek odalı olup dromos (giriş odası) kısmı çoğunlukla kuyu şeklinde oyulmuştur. Bazı girişlerde mezar odasına inen basamaklar kayalara oyularak yapılmıştır. Dedeli, Pekerîç, Adilceva ve Kalecik benzeri Urartu nekropollerinde de görülen bu tür mezarlar Urartu anıtsal kaya mezarlarında mimari açıdan etkilemişlerdir.³¹ Nişsiz ve dromossuz taş-sandık tipi mezarlara Patnos yöresindeki Gavurkale ve Konakbey EDÇ nekropollerinde rastlanılmıştır. Bu mezarlar oda mezarların küçük modelleri şeklinde olup tek kişilik gömüler için kullanılmışlardır. Taş sandık tipi mezarların paralelleri ise Dilkaya, Ernis, Yeniköy ve Harmankaya'nın yanısıra İranda Bard-i Bal, Dinkatepe II, Güney Kafkasyada Redkin Lager ve Makareshen mezarlarında bulunmuştur.³² Van Karagündüz nekropolü kazılarında da taş- sandık tipinde fakat dromosu olan bir mezar açığa çıkarılmıştır.³³ Tek kişilik olduğu düşünülen bu tür mezarlara Ağrı Dağı çevresindeki nekropollerde de rastlanılmıştır.³⁴

Son yıllarda Van gölü çevresinde yapılan araştırmalar sonucunda EDÇ mezarları, dromos ve niş gibi mimari elemanlar, ölü gömme tarzları ayrıca ele geçen ölü hediyeleri açısından gruplandırılmıştır. Bununla birlikte EDÇ; kronolojik olarak kendi içerisinde dönemlere ayrılmıştır.³⁵ Buna göre Gavurkale nekropolündeki dromossuz ve nişsiz mezarlar ile Budak mezarı EDÇ I dönemine (MÖ.1250-1000) tarihlendirilebilir. Bununla birlikte Gönüaık, Gavurkale, Konakbey, Yukarı Göçmez ve Dağalan daki nişli-dromoslu mezarlar ise EDÇ II dönemine (MÖ.1000-850) ait Urartu öncesine ait kabile mezarları³⁶ olmalıdırlar.

²⁹ Sevin, 2005, 375

³⁰ Nevzat Çevik, "Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri", Ankara, 2000, 15 vd.

³¹ A.g.e., 16 vd.

³² Veli Sevin, "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar ", An Ar IX, İstanbul, 1986, 338

³³ Veli Sevin - Aynur Özırat, "Van /Karagündüz Excavations", Istanbul University's Contributions to Archeology in Turkey, İstanbul, 2001, 140 -144

³⁴ Aynur Özırat - Catherine Marro, "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Ankara, 2004, 18.

³⁵ Sevin, 2005, 378

³⁶ Ögün, 1984, 60

6.2.2. ORTA DEMİR ÇAĞ NEKROPOL VE MEZARLARI

Doğu Anadolu'da yeraltına inşa edilmiş oda mezarlar EDÇ'in sonlarına doğru dromos ve niş gibi mimari eklentiler almışlardır. Mezarlarda Urartuya has mimari ve ölü hediyeleri ile ilgili değişimler kendini hissettirmeye başlar. Demir takılar yerini bronz, gümüş, altın gibi madenlerden yapılmış takılara bırakmıştır. EDÇ' dan gelen demirden yapılan silah ve aletlerin yapımına teknoloji geliştirilerek ODÇ'da da devam edilmiştir. Özellikle Van gölü havzası ve yakın çevresindeki nekropollerde pembemsi devetüyü renkli keramiklerin yanında Bianili keramiğinin prototipi olan kırmızı açkılı mallar görülmeye başlar.³⁷ Bunun yanında mezarlarda inhumasyon yanında urnesiz kremasyonlara rastlanılır.³⁸ Bu değişimler dromos, niş ve urneli kremasyona sahip klasik Urartu oda mezarlarının oluşmasına kadar sürer.³⁹

Patnos yöresinde bulunan Liç nekropolü ve Akçaören mezarı kalelere yakın yamaçlara yapılmalarına karşın, Dedeli ve Aşağı Kamışlı mezarları kalelerden uzak yerlere kurulmuşlardır. Yörede karşımıza çıkan Urartu oda mezarlarının tümü yer altına inşa edilmişlerdir. Akçaören ve Liç oda mezarlarında sadece taş örgü sistemi kullanılırken, Aşağı Kamışlı mezarları yarı taş örgü yarıda ana kayaya oyularak oluşturulmuşlardır. Dedeli oda mezarları ise Yukarı Göçmez EDÇ mezarlarında olduğu gibi oyulması kolay olan yer altı kaya (Kumtaşı) tabakalarına yapılmışlardır. Patnos yöresindeki Urartu oda mezarları genellikle dikdörtgene yakın planlı olup tek odalı mezarlardır. Mezarların konumlanışında belli bir yön yoktur. Dromos girişleri çoğunlukla mezar odalarının kısa duvarlarına yapılmışlardır. Mezarlarda EDÇ'dan bilinen mezar üstlerinin ve dromos girişlerinin yassı kapak taşlarıyla kapatılması uygulaması sürmüştür. Mezar duvarları yarı işlenmiş taşlardan kiklopik tarzda örülmüştür. Bunun yanında Aşağı Kamışlı ve Liç' teki bazı mezarlar düzgün kesilmiş taşlarla daha özenli bir şekilde yapılmışlardır.

³⁷ Veli Sevin, "Urartu Çanak Çömlekçiliği", ArkeoAtlas Dergisi 4, İstanbul, 2005, 104 vd.

³⁸ Baki Ögün, "Urartu Halk Mezarları", Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara, 1974, 446 vd.

³⁹ Sevin, 2005, 377 vd.

Dedeli, Liç ve Aşağı Kamışlı oda mezarları gerek büyüklükleri gereksede bazı mezarlarda bulunmuş⁴⁰ toplu iskeletlerden anlaşıldığı kadarıyla aile mezarı⁴¹ olarak kullanılmışlardır. Buna karşın Akçaören mezarı küçük boyutundan dolayı aile mezarından çok tek kişi için yapılmış olmalıdır.⁴² Liç nekropolü mezarların yanı sıra ölü gömme çeşitliliğiyle de dikkat çekmektedir. Nekropolde inhumasyonlu mezarların yanında urne ve hayvan gömüleri de görülmüştür. Dedeli yer altı kaya mezarlarında da rastlanılan bu tip ölü gömme türlerini barındıran mezarlara, Karagündüz ve Dilkaya EDC nekropollerinde dışında Erzincan Altuntepe⁴³, Adilcevaz⁴⁴ ve Van Altuntepe⁴⁵ gibi Urartu mezarlık alanlarında da rastlanılmıştır. Bununla birlikte Dedeli kaya mezarlarında ceset gömülerinin yanında mezar odası duvarlarındaki nişlerde görülen kremasyonlu iskeletler Urartunun tipik inhumasyon ve kremasyonlu karma mezar geleneğini yansıtmaktadır. Bu farklı ölü gömüleri Urartu devletini oluşturan farklı inançlara sahip etnik gruplar⁴⁶ ve sınıfsal farklılıklarla⁴⁷ açıklanmaktadır.

Dedeli'deki yer altı kaya mezarlarının yakın benzerleri kazıları devam eden Van Kalecik⁴⁸ Urartu nekropolünde karşımıza çıkmaktadır. Dedeli mezarları oda tavanlarının kemer şeklinde olmasıyla, düz tavanlı Kalecik mezarlarından ayrılırlar.

⁴⁰ Dedeli I no'lu oda mezarda yetişkin bir kadın ve erkeğin yanında bir kız çocuğuna ait kemiklerde rastlanıldı. Bkz. Baki Ögün, "Die Urartaischen Graeber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", Proceedings of the X th International Congress of Classical Archeology, 1973, 66 vd.

⁴¹ Urartu oda mezarlarının uzun süre kullanılan aile mezarları olduğu görüşü hakkında bkz. Baki Ögün, "Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı, Turizm ve Arkeolojik Kazılar", DTCF Dergisi Yayın No: 257, Ankara, 1976, 6 vd. Ayrıca bkz, Veli Sevin, "Urartu Oda Mezar Mimarisi Üzerine Bazı Gözlemler", Anadolu Demir Çağları Sempozyumu I, İzmir, 1987, 35 vd.

⁴² Baki Ögün, "Die Urartäisehen Bestattungsbräuche", Studien Zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift für F. K. Dörner zum 65. Leiden, 1978, 655

⁴³ Tahsin Özgüç, "Altuntepe II Mezarlar – Depo ve Fildişi Eserler", Ankara, 1969, 3 vd.

⁴⁴ Baki Ögün, "Die Urartaischen Graeber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", Proceedings of the X th International Congress of Classical Archeology, Ankara, 1973, 64 vd.

⁴⁵ Veli Sevin - Aynur Özfirat - Ersin Kavaklı, "1997-1998 Van / Altuntepe Urartu Nekropolü Kazıları", 21. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 2000, 421 vd.

⁴⁶ Veli Sevin - Aynur Özfirat, "Van / Altuntepe Kazıları", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2000, 219

⁴⁷ Baki Ögün - Emin Bilgiç, "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", TAD XXX / I, Ankara, 1974, 33

⁴⁸ Rafet Çavuşoğlu - Hanifi Biber, "Van / Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü", Arkeoloji ve Sanat Dergisi 120, İstanbul, 2005, 19 vd. Ayrıca bkz. Rafet Çavuşoğlu - Hanifi Biber, "Sahipsiz Takvim", ArkeoAtlas Dergisi 5, İstanbul, 2006, 174 vd, Rafet Çavuşoğlu, Hanifi Biber, "Van / Kalecik Nekropolü Kazı Çalışmaları - 2005", TEBE 22, İstanbul, 2006, 37 vd.,

Fakat gerek oda iç döşemleri (kavisli tavanlı nişler, iki basamaklı oda girişleri) gerekse de dikdörtgenimsi dromos girişleri ve mezar odası planlarının Kalecik mezarlarıyla benzerliği dikkat çekmektedir. Dedeli mezarları Madavank kaya mezarlarıyla da plan olarak paralellikler göstermektedir.⁴⁹ Dedeli'deki mezar nişleri apsidal tavanlara sahiptir. Bunlardan küçük olanlarına urneler konulmuştur. Daha büyük nişlere ise kremasyonlu iskeletler bırakılmıştır. Ölü kültürüyle alakalı bu tür mezar odası elemanları, Urartu dönemine tarihlenen çoğu kaya mezarında uygulanmıştır.⁵⁰ Bunun yanında Adilcevaz, Erdal, Yeniköy, Pekerç ve Kasrik gibi Urartu nekropollerinde yeraltındaki ana kayaya oyulmuş mezarlar bulunmaktadır.⁵¹ Bu mezar tipinin taş işçiliğinde ileri düzeyde olan Urartulular tarafından yoğun olarak kullanıldığı görülür.

Liç ve Akçaören oda mezarları küçük boyutlarından ve düzgün olmayan duvarlarından dolayı soylulardan ziyade Urartunun fakir halk tabakası tarafından kullanılmış olmalıdır.⁵² Yeraltına taşlarla örülerek yapılan bu oda mezarların benzerlerine Guşçi⁵³, Erivan⁵⁴, Erzincan/Altın-tepe⁵⁵ ve Alişar⁵⁶ gibi Urartu nekropollerinde rastlanılmıştır. Bununla birlikte Liç oda mezarlarında uygulanan kriklopik duvar tekniği Erzincan/Altın-tepe'deki oda mezarlara ait duvar örgüsüyle yakın benzerlikler göstermektedir.⁵⁷ Aşağı Kamışlı'da karşımıza çıkan yarısı taş örgülü yarısı da kayaya oyulmuş oda mezarlar ise Urartu ülkesinde Van/Altın-tepe ve Tanık-tepe' de bulunmaktadır.⁵⁸ Van/Altın-tepe'de bulunan oda mezarlar Aşağı Kamışlı'dakilerin aksine kaya tabakalarının ince olmasından ötürü taş örgü ile desteklenmişlerdir.⁵⁹

⁴⁹ Rafet Çavuşoğlu, "Rock- Cut Tombs and an Open- Air Shirine at Madavank, Eastern Turkey", ANES XL, 2003, Melbourne, 155 vd.

⁵⁰ Nevzat Çevik, "Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar", TAD 31, Ankara, 1997, 423 vd.

⁵¹ Nevzat Çevik, "Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri ", Ankara, 2000, 9 vd
⁵² A.g.e., 10

⁵³ B. B. Piotrovsky, "Urartu. The Kingdom of Van and its Art", London, 1967, 94 vd.

⁵⁴ S. Esayan, A. N. Bjagov, S. G. Amakajan, A. G. Kanecjan, "Biajnskaja Grobnica Erevane ", Yerevan, 1991, 35 vd

⁵⁵ Tahsin Özgüç, "Altın-tepe II: Mezarlar. Depo Binası ve Fildişi Eserler ", Ankara, 1969, 60 vd

⁵⁶ B. B. Piotrovskii, "II Regno di Van : Urartu ", Roma, 1966, 312 vd.

⁵⁷ Ögün, 1978, 653

⁵⁸ Çevik, 2000, 15

⁵⁹ Sevin - Özfirat - Kavaklı, 2000, 423

Oda mezarlar dışında yine Liç nekropolünde karşımıza çıkan basit toprak mezarlarda, cesetler doğrudan doğruya toprağa açılmış basit çukurlar içine gömülmüşlerdir. Toprak yüzeyine yakın (0,50 cm.) açılan çukurlara cesetler düz olarak yatırılmışlardır. Bu tür mezarlara Giyimli⁶⁰, Van/Altıntepe⁶¹, Dilkaya⁶² ve Iğdır⁶³ gibi nekropol alanlarında rastlanılmıştır.

Patnos yöresi mezarlarının tarihlenmesi konusunda şimdilik fazla bilgiye sahip değiliz. Bunun nedeni mezarların önceden soyulmuş olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁴ Fakat Liç, Akçaören ve Aşağı Kamışlı yer altı örme mezarları Urartu'nun tipik nişli ve dromoslu oda mezarları olup MÖ. 8. ve 7. yüzyıllara ait olmalıdırlar. Dedeli kaya mezarları ise burada ele geçen buluntular ışığında MÖ. 7 . yüzyıla tarihlenmektedir.⁶⁵

⁶⁰ Afif Erzen, “ Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı ”, Belleten XXXVIII / 150, 199 vd.

⁶¹ Sevin - Özırat - Kavaklı, 2000, 424 vd.

⁶² Altan Çilingiroğlu, “ Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazıları ”, Kazı Sonuçları Toplantısı X, Ankara, 1989, 249 vd.

⁶³ R. D. Barnett, “ The Urartian Cemetery at Igdyr ”, Anatolian Studies 13, Ankara, 1963, 154

⁶⁴ Sevin, 1986, 337

⁶⁵ Ögün Dedeli ve Adilcevaz kaya mezarlarında ele geçen bronz fibulaların benzerliğe dikkat çekip, her iki nekropolün de MÖ. 7 yüzyıla ait olduğunu belirtir. Bkz. Ögün, 1984, 62

SONUÇ

Van Gölü havzasının kuzeyine düşen Patnos yöresi, doğal yollara sahip stratejik konumu ve yerleşime uygun topoğrafik yapısıyla Doğu Anadolu’da ciddi siyasal oluşumların belirdiği EDÇ’da yoğun bir iskana tabi tutulmuştur. Patnos yöresinde tespit edilen EDÇ’a ait kiklopik surlara sahip kaleler ile oda mezarlardan oluşan nekropol alanları, ayrıca ele geçen derin kazı bezemelerle süslü kiremit kahve astarlı keramikler, başta Van havzası olmak üzere diğer EDÇ merkezleriyle çağdaş ve ortak bir kültürü yansıtmaktadır. Bu kale ve nekropol alanları, Assur kaynaklarında 13. yüzyılın başlarından itibaren bahsi geçen Yukarı Denizin (Van Gölü) etrafındaki Uruatri veya Nairi ülkelerine ait sayıları bazen 60’ın üzerinde gösterilen Urartu öncesi boy veya aşiret beylerinin bir bölümünün oturduğu yerler olmalıdır.¹

Patnos ovasında yer alan Bağdısan, Giriktepe ve Zali höyüklerinde rastlanılan keramikler ışığında yörede Son Tunç Çağı ile beraber Urartu’ya hatta Geç Demir Çağına kadar kesintisiz bir iskanın olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında Gavurkale ve Konakbey gibi uzun süre kullanılmış nekropollerde EDÇ I olarak tarihlendirilen dromossuz-nişsiz oda mezarların yanında EDÇ II’ye ait dromoslu ve nişli mezarların bulunması hem sürekli yerleşim, hemde mezar mimarisinin gelişimi açısından önemli kanıtlardır. EDÇ’ın bu oda mezar tipi Liç ve Dedeli mezarlarında rastlanılan kremasyon ve Urartu’ya has buluntularla ODÇ’da son şeklini almıştır. Yukarı Göçmez ve Dedeli yeraltı kaya mezarları ise Urartu ülkesinde sıklıkla karşımıza çıkan yer altı kaya mezarlarının yöredeki temsilcileridirler.²

ODÇ’da Urartu Devletinin kurulmasıyla birlikte Patnos yöresinde, EDÇ’ın çok sayıdaki küçük sitadelli kalelerinin yerine Aznavurtepe, Liç ve Kancıklı gibi düzgün mimariye sahip büyük kalelerin yapıldığı görülmüştür. Kaleler önlerinde uzanan düzlüklere ve yollara hakim vaziyette kurulmuşlardır. Bu merkezler dağlarla birbirinden ayrılan parçalı bir coğrafyaya sahip Doğu

¹ Oktay Belli - Erkan Konyar, “Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerini” İstanbul, 2003, 90 vd.

² Nevzat Çevik, “Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri”, Ankara, 2000, 9 vd.

Anadolu’da yer alan Urartu devleti tarafından atanan valilerce yönetilmiştir.³ Giriktepe sarayı bu anlamda çevresini saran fonksiyonel yapılar ve taht salonuyla birlikte Patnos ovasının yerel idari merkezi olmalıdır. Yörede doğuda Erciş tarafından batıdaki Malazgirt yönüne doğru uzanan bir hat üzerinde yer alan kaleler batıdan ve güney batıdan Urartu başkentine yönelik tehditlere karşıda bir ön savunma cephesi işlevine sahiptirler. Bununla birlikte Urartu’nun çekirdek bölgesinde bulunan Patnos yöresi batıya ve kuzeye yapılan askeri seferlerin geçtiği önemli bir yol güzergahı üzerinde bulunmaktadır. Aznavurtepe kalesi sözü edilen askeri seferlerde önemli bir uğrak yeri olmuştur.⁴

Urartu yönetimi tarafından Patnos ve çevresinde yapılan saray, tapınak, depo binaları ile sulama kanallarının yanısıra mezarlarından çıkan yazıtlı buluntular, burada Urartu’nun üst düzey yöneticilerinin hatta prenslerinin dahi ikamet etmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Aznavurtepe tapınağı ve Giriktepe sarayında yapı malzemesi olarak karşımıza çıkan kerpiçler ve Giriktepe sarayının ağaç hatıllar, sazlar ve üstü toprakla örtülmüş sal taşlarından oluşan üst yapısı günümüzde de bölge halkı tarafından konut inşasında kullanılan mimari elemanlardır. Ayrıca Aznavurtepe kalesi ve Giriktepe sarayında bulunan iri pithoslarla zahire depolama geleneği, yılın altı ayını kar altında geçiren yöre insanları tarafından hala uygulanmaktadır.

Sonuç olarak Patnos yöresinin EDÇ ve ODÇ’ da yoğun bir yerleşime sahne olduğunu burada incelenen kale ve nekropollerden anlamaktayız. Urartu Devletinin batıya ve kuzeye açılan yol güzergahı üzerinde olmasından ötürüde yöre önemini ODÇ boyunca korumuştur. Bu döneme ait kale, tapınak, saray yapısı ve sulama kanalları Urartu Devletinin Patnos yöresine ayrı bir önem atfettiğini göstermesi bakımından önemli kanıtlardır.

³ Haluk Sağlamtimur, “Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma”, Urartu Devleti, Arkeoatlas Sayı: 4, İstanbul, 2005, 118 vd.

⁴ Altan Çilingiroğlu, “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi II, İzmir, 1983, 32

KAYNAKLAR

- ARSEBÜK, Güven , *Altınova’da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu* , İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1974
- BAŞARAN, Sait, “Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı”, *Anadolu Araştırmaları* 7, 1979, 79 – 88.
- BARNETT, R. D., “ The Urartian Cemetery at Igdyr ”, *Anatolian Studies* 13, Ankara, 1963, 154-198.
- BALKAN, Kemal, “The Excavation of a Urartian Temple and Palace at Patnos in Eastern Turkey”, *İngiliz Arkeoloji Enstitüsü*, Ankara, 1-11, 1964 (Yayınlanmadı)
- BALKAN, Kemal, “Patnosta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”, *Atatürk Konferansları I*, 1964, 235 – 243.
- BALKAN, Kemal “Patnos Yakınında Anzavurtepede Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, *Anatolia V*, 1960, 137 –158.
- BELCK, W – LEHMANN, C.F, *Bericht über die Ergebnisse der von 1899/99 ausgeführten Forschungsreise in Armenien*, Berlin, 1900
- BELLİ , Oktay –Konyar Erkan, *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller* , İstanbul , 2003
- BELLİ , Oktay, “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, *Anadolu Araştırmaları XI*, İstanbul, 1989, 65- 121.
- BELLİ, Oktay, “ Urartular ” , *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul, 1982, 140- 208
- BİNGÖL, Işık, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi – Antik Takılar*, Ankara, 1999
- BOYSAL, Yusuf, “Aznavurda Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri” *Belleten XXV*, 1961, 199- 210.
- BURNEY, C.- LANG, D.M., *The Peoples of the Hills* , London, 1971
- BURNEY,C.A- LAWSON, G.R.J, “Measured Plans of Urartian Fortress”, *Anatolian Studies X* , 1960, 177-196
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet, “Rock- Cut Tombs and an Open- Air Shirine at Madavank, Eastern Turkey”, *ANES XL*, 2003, Melbourne, 135- 159.

- ÇAVUŞOĞLU, Rafet- BİBER, Hanifi, “Sahipsiz Takvim”, *ArkeoAtlas Dergisi* 5, İstanbul, 2006, 174- 176.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet- BİBER, Hanifi, “Van / Kalecik Nekropolü Kazı Çalışmaları - 2005”, *TEBE* 22, İstanbul, 2006, 37 –39.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet- BİBER, Hanifi, “Van / Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 120, İstanbul, 2005, 17-28.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet-SALVİNİ, Mirjo “The Urartian Rock Inscription of Damla Köy(Erciş)”, *SMEA XLV/2*, Roma, 2003, 185-190.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet- SALVİNİ, Mirjo - IŞIK, Kenan, “The New Urartian Inscriptions in Patnos”, *SMEA* 48, Roma, 2006, 1vd. Baskıda
- ÇELEBİ, Evliya, *Seyahatname*, III-IV, Sadeleştiren T.Temelkuran - N.Aktaş, İstanbul, 1986
- ÇEVİK, Nevzat, “Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar”, *TAD* 31, Ankara, 1997, 419- 459.
- ÇEVİK, Nevzat, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, 2000
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, İzmir, 1984
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji- Sanat Tarihi Dergisi II*, İzmir, 1983, 28-37.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Van Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması”, *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İzmir, 1984, 159- 161.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “ Van- Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış ”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1993, 29-38.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “ Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazıları ”, *Kazı Sonuçları Toplantısı X*, Ankara, 1989, 261- 272.
- ESEYAN, S.- BJAGOV, A. N.- AMAKAJAN, S. G. – KANECJAN, A. G., *Biajnskaja Grobnicav Erevane*, Yerevan, 1991

- ERZEN, Afif , *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK XX , Ankara, 1984
- ERZEN, Afif, “Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı”, *Belleten XXXVIII / 150*, 1974, 191- 213.
- ERZEN, Afif, “Ünseli (Ernis) Mezarlığı”, *Belleten 111*, 1964, 570 – 572.
- FORBES, Thomas , *Urartian Architecture* , Oxford , 1983
- GRAYSON, Albert K, *Assyrian Royal Inscriptions*, Volume I, Wiesbaden, 1972
- HUNTINGTON, Ernst, “Weitere Brichte über Forschungen in Armenian und Commegene”, *ZE 33*, 1901, 173-209.
- KELLNER, Hans.J, “Ein datierter Silberfund aus Urartu”, *Anadolu 19*, 1975, 57-63.
- KELLNER, Hans.J, *Urartu : Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens*, Katalog der Ausstellung Prahistorische Staatssammlung, München, 1976
- KESSLER, Karlheinez, “Zu den Beiziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien”, *Xenia 17*, 1986, 59- 86.
- KLEISS, Wolfram, “Bastam , an Urartian Citadel Complex of the Century B.C.” *AJA 84/3*, 1980, 299-304
- KLEISS, Wolfram, “Planaufnahmen Urartaischer Burgen und Neufunde Urartaischer Anglagen in Iranisch - Azerbaidjan im Jahre 1973 ”, *AMI 7*, Berlin, 1974, 78- 101.
- KÖNIG, F.W, *Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II*, AFO Beiheft 8, Graz, 1955-57
- KONYAR, Erkan, “Anıtsal Kaya İşaretler ? Atılı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 22*, İstanbul, 2007, 1-5.
- KROLL, Stephan E. , “Excavations at Bastam Iran”, (Çev.William G. Doty), *Archaeology XXV-4*, 1972, 292-297.
- KROLL, Stephan, “Urartus Untergang in anderer Sicht”, *Ist Mitt 34*, 1984, 151 –170.
- LUCKENBILL , David.D, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol.I-II, Chicago, 1926-27
- MELİKİSHVİLİ, G.A, *Urartskie Kliobrazny Nadpisi*, Moskow, 1960
- MERHAV, Rivka, “ A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.”, *Urartu* , Jarusalam, 1991, 262- 270.

- MOSES, von Chorene, *Des Moses von Chorene Gesschichte Gross Armeniens*, Dr.M.Lauer, Regensburg , 1869
- ÖĞÜN, Baki.- BİLGİÇ Emin, “ Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları ”, *TAD XXX / I*, Ankara, 1974, 31- 35.
- ÖĞÜN, Baki, “Urartulular”, *Türk Ansiklopedisi Sayı: 33*, 1984, 35 – 80.
- ÖĞÜN, Baki, “ Urartu Halk Mezarları”, *Cumhuriyetin 50.Yıldönümünü Anma Kitabı* , Ankara, 1974, 443 – 447.
- ÖĞÜN, Baki, “Die Urartaischen Bestattungsbrauche” ,*Studien Zur Religion und Kultur Klenasiens Festschrift für F. K. Dörner II*, Leiden 1978, 639 – 678.
- ÖĞÜN, Baki, “Türkiyede Eski Eser Kaçakçılığı , Turizm ve Arkeolojik Kazılar” *DTCF Dergisi 257*, Ankara, 1976, 1 – 28.
- ÖĞÜN, Baki, “Die Urartaischen Graeber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos” *Proceedings of the X th International Congress of Classical Archaeology*, Ankara, 1973, 61 – 67.
- ÖZFIRAT, Aynur- MARRO, Catherina , Pre-Classical Survey In Eastern Turkey: First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region”, *Anatolia Antiqua XI*, 2003 a, 385 – 422.
- ÖZFIRAT, Aynur-MARRO, Catherine, “ 2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt. 1, Ankara, 2003 b, 15 – 32.
- ÖZFIRAT, Aynur- MARRO, Catherina , Pre-Classical Survey In Eastern Turkey: Second Preliminary Report: The Erciş Region ”, *Anatolia Antiqua XII*, 2004 a, 227 – 265.
- ÖZFIRAT, Aynur, MARRO, Catherine, “2003 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Konya, 2004 b, 299 – 316.
- ÖZFIRAT, Aynur- MARRO, Catherina , Pre-Classical Survey in Eastern Turkey: Third Preliminary Report:Doğubeyazıt and The Eastern Shore of Lake Van, *Anatolia Antiqua XIII*, 2005, 319 – 355.
- ÖZFIRAT, Aynur, “Ağrı Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu*, İstanbul, 2004, 90 – 102.
- ÖZFIRAT, Aynur, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, İstanbul, 2001

- ÖZGÜÇ, Tahsin, *Altıntepe II Mezarlar – Depo ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969
- PAYNE, M.R , *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006
- PHİLİP, G.- MİLLARD, A.R., “Khirbet Kerak Ware in the Levant:The Implications Of Radiocarbon Chronology and Spatial Distribution”,
C.Marro/H.Hauptmann (editor),*Chronologies des Pays du Caucase et de l’Euphrate aux IV-III millenaires.*, Paris, 2000, 279 – 295.
- PİOTROVSKY, B.B, *II Regno di Van : Urartu*, Roma, 1966
- PİOTROVSKY, B.B, *Urartu. The Kingdom of Van and its Art*, London, 1967
- REİLLY, E. B, “Text Excavation at Tilkitepe 1937”, *TTAED* 4, 156 –165.
- SAGONİA, A.- KİGURADZE, T, “On the Orijins of the Kura – Araxes Cultural Complex”, *Archeogy in Borderlands* 47, Los Angeles, 2003, 38 – 50.
- SAĞLAMTİMUR, Haluk, “Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma”,
Urartu Devleti, Arkeoatlas Sayı: 4, İstanbul, 2005, 118 – 119.
- SALVİNİ, Mirjo, “Una dedica di Işpuinie Minua al Dio Ua”, *SMEA* 31, 1993, 43 – 148.
- SALVİNİ, Mirjo , *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi I*, İstanbul, 1956
- SAYCE, A. H, “The Cuneiform Inscriptions of Van”, *JRAS* IV, London, 1893, 1-39.
- SEVİN, Veli- KAVAKLI, Ersin, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz*, İstanbul, 1996
- SEVİN, Veli , “Doğu Anadolu ; Orta ve Son Tunç Çağı”, *Arkeoatlas* 3, İstanbul, 2004, 104 – 129.
- SEVİN, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya ;Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, 2003
- SEVİN, Veli, ÖZFİRAT, Aynur Özfırat, “Van /Karagündüz Excavations”, *Istanbul Univercity’s Contributions to Archeology in Turkey*, İstanbul, 2001, 140 –144.
- SEVİN, Veli, “Urartu Devleti”, *ArkeoAtlas* 4, İstanbul, 2005, 64- 94.
- SEVİN, Veli “Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar”, *Anadolu Araştırmaları IX*, 1986, 329 – 349.

- SEVİN, Veli, “ Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler”, *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu I*, İzmir, 1987, 35 – 55.
- SEVİN, Veli, “Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi”, *Belleten* LXVIII, 252, 2005, 355 – 400.
- SEVİN, Veli, ÖZFIRAT Aynur, KAVAKLI Ersin, “1997-1998 Van / Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları ”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2000, 421 – 434.
- SEVİN, Veli, - ÖZFIRAT Aynur, “Van / Altıntepe Kazıları ”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 219 – 223.
- SEVİN, Veli, “Van / Karagündüz Kazılarının Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ Çanak Çömleği”, *Karatepedeki Işık: Halet Çambel Kitabı* İstanbul, 1998, 715 – 726.
- SEVİN, Veli, ÖZFIRAT Aynur, KAVAKLI Ersin, “Van Karagündüz Höyüğü Kazıları 1997 Çalışmaları”, *Belleten C. LXIII, Sayı :238*, Ankara, 1999, 847 – 882.
- SMİTH .A.T- KAFADARIAN K, “New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortress in Armenia”, *Iran XXXIV*, 1996, 23 – 37.
- SMİTH, T. Adam , “Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Considerations”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 5/2, 1998, 73 – 97.
- SMİTH, T. Adam, “Randerling the Political Aesthetic: Political Legitimacy in Urartian Representations of the Built Environment”, *JAA* 19, 2000, 131 – 163.
- TANER, M.Taner –SEVİN, Veli, “Urartu Tapınak Kapıları ve Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını”, *Belleten XXXIX /155*, 1975, 389 – 400.
- TANRET, Michel, “Un nouveau roi Urarten ?”, *Akkadica* 32, 1983, 1 – 4.
- TARHAN, Taner, *MÖ. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul, 1978
- WALPOE, Frederick, “The Ansarii and the Assassins with travels in the Further East, in anno 1850 – 51, *Includings a visit to Niniveh 3. Voll*”, London, 1851, 150 – 191.
- YARICI, Ümit, “Erciş Ovasının Erken ve Orta Demir Çağı İskan Dokusu,” Van Y.Y.Ü Arkeoloji Bölümü (Yüksek Lisans Tezi), 2005

ZİMANSKY, Paul, “The Cities of Rusa II and the end of Urartu”, *AIA* 5
(Ed.A.Çilingiroğlu – G. Darbyshire), London, 2005, 235 – 240.

ÖZET

Patnos ilçesi, Ağrı iline bağlı olup Van gölünün kuzeydoğusunda yer alır. Gerek stratejik konumu gerekse de yerleşime uygun verimli arazisi nedeniyle Patnos yöresi Prehistorik çağlardan itibaren iskana tabi tutulmuştur.

Yörede bulunan Bağdişan, Giriktepe ve Zali gibi höyüklerde İTÇ dönemine ait bulgulara rastlanılmıştır. EDC’ da ise Patnos ve çevresinde yoğun olarak görülen kaleler genellikle sarp kayalıklara sahip doğal tepelere yarı düzeltilmiş iri taşlarla, kiklopik tarzda örülen surlarla yapılmışlardır. Yörede bulunan EDC’ na ait nekropol ve mezarlar ise ya kale yamacına yada kaleye yakın alçak tepelere inşa edilmişlerdir. Mezarların tümü ya doğal kayalara oyularak yada taşlardan örülerek yapılmış oda mezarlardır. Dromoslu-dromossuz, nişli- nişsiz gibi değişik şekillerde görülen mezarlar yer altına inşa edilmişlerdir.

Urartu merkezi bölgesindeki Patnos yöresi, Urartu devletinin kuruluşundan itibaren önemli bir yatırım ve yerleşim yeri olmuştur. Kral İşpuini (MÖ. 830-810) devrinde başlayan devlet inşaatları oğlu Minua (MÖ. 810- 787) devrinde inşa edilen Aznavurtepe Kalesi ve tapınağı ile sürmüştür. I.Argiştı (MÖ.787- 764) ve oğlu II. Sardur (MÖ.764- 735) dönemlerinde de yörede depo binası ve sulama kanalları gibi bazı icraatların yapıldığını yöreden çıkan yazıtlardan öğrenmekteyiz. Bununla beraber Giriktepe sarayı, Keçi kalesi ve büyük bir sitadele sahip Kancıklı kalesi Urartuluların yöredeki önemli merkezleridir. Bu döneme ait mezarlar EDC’da olduğu gibi yer altında ya kayalara oyularak yada taşlarla örülerek inşa edilmiş oda mezarlardır. Patnos yöresindeki gerek EDC gereksede ODC nekropol ve mezarları önceden yağmalandığından çok az insutu malzeme ele geçmiştir. Bu durum bazı mezarların tarihlendirilmesini güçleştirmektedir. Buna rağmen Patnos yöresinin özellikle EDC ve ODC’larda yoğun bir iskan gördüğünü burada karşımıza çıkan kale, nekropol, yazıt ve keramikler ışığında rahatlıkla söyleyebiliriz.

SUMMARY

Patnos a town of Ağrı, is located on northeast of Van lake. Due to its strategic location and abundant land which is suitable for habitation, Patnos depended on housing since Prehistoric Ages.

Some evidence was found in Bağdişan, Giriktepe and Zali tumuluses which were belonging to Early Transcaucasian Age. In Early Iron Age fortresses which are densely seen in Patnos and its environment ; generally built on natural hills which have steep cliffs with half mended big stones, ramparts knitted in cyclopean type. Necropolis and tombs of Early Iron Age built on side of fortress or down hills which were close to fortress. All of these tombs either built on carved natural rock or knitted with stones. Different varieties of these tombs made underground.

Patnos region which located on Urartian centre land has been an important investment and settlement place since foundation of Urartian Empire. Constructions of government which was started in age of King Išpiuni (BC. 830-810) , went on in age of his son the King Minua (BC. 810- 787) with Aznavurtepe Fortress and its temple. We learn from some epigraphs which founded in region that knowledges; in the age of I. Argišti (BC. 787- 764) and his son II. Sardur (BC. 764- 735) storerooms and watering channels. Also Giriktepe, Keçi Fortress and Kancıklı Fortress which has big a citadel are important places of Urartian in this region. Tombs of this age , like other tombs of Early Iron Age , made on underground or graved on stones or knitted with stones. A little things can be collected in Patnos region which were from Early Iron Age and Middle Iron Age to pillaged by people . This situation complicates to base these tombs on a specific history. However we can say there are a lot of housings in Patnos region in the light of fortresses, necropolises, epigraphs and ceramics.

HARİTA, PLAN, ÇİZİM VE FOTOĞRAFLARIN AÇIKLAMALARI

- Harita 1 : Patnos ve Yakın Çevresini Gösteren Haritası, Lev. I.
- Harita 2 : Patnos Yöresindeki Erken ve Orta Demir Çağ Merkezlerini Gösteren Harita, Lev. II.
- Harita 3 : Bağdişan Höyüğü İzohips Haritası, Lev. III.
- Harita 4 : Dedeli Kalesi İzohips Haritası, Lev. IV.
- Harita 5 : Gönülaçık Kalesi İzohips Haritası, Lev. V
- Harita 6 : Kuli Kalesi İzohips Haritası, Lev. VI
- Harita 7 : Esenbel Kalesi İzohips Haritası, Lev. VII.
- Harita 8 : Yukarı Göçmez Kalesi İzohips Haritası, Lev. VIII.
- Harita 9 : Aznavurtepe Kalesi İzohips Haritası, Lev. IX.
- Harita 10 : Giriktepe Höyüğü İzohips Haritası, Lev. X.
- Harita 11 : Kancıklı Kalesi İzohips Haritası, Lev. XI
- Harita 12 : Keçi Kalesi İzohips Haritası, Lev. XII.
- Harita 13 : Liç Kalesi İzohips Haritası, Lev. XIII.
- Çizim 1 : Gavurkale Nekropolü Taş Sandık Türü Mezar Planları (V.Sevin), Lev. XIV.
- Çiz. 1a : Gavurkale Nekropolü 1 no'lu Taş Sandık Mezar Planı
- Çiz. 1b : Gavurkale Nekropolü 2 no'lu Taş Sandık Mezar Planı
- Çiz. 1c : Gavurkale Nekropolü 3 no'lu Taş Sandık Mezar Planı
- Çiz. 1d : Gavurkale Nekropolü 4 no'lu Taş Sandık Mezar Planı
- Çiz. 1e : Gavurkale Nekropolü 5 no'lu Taş Sandık Mezar Planı
- Çizim 2 : Gavurkale Nekropolü Köşe Nişli Taş Sandık Tipi Mezar Planları (V.Sevin), Lev. XV.
- Çiz. 2a : Gavurkale Nekropolü 1 no'lu Köşe Nişli Taş Sandık Mezar Planı
- Çiz. 2b : Gavurkale Nekropolü 2 no'lu Köşe Nişli Taş Sandık Mezar Planı
- Çiz. 2c : Gavurkale Nekropolü 3 no'lu Köşe Nişli Taş Sandık Mezar Planı
- Çizim 3 : Gavurkale Nekropolü Dromoslu - Nişsiz Oda Mezar Planları (V.Sevin), Lev. XV.
- Çiz 3a : Gavurkale Nekropolü 1 no'lu Dromoslu - Nişsiz Oda Mezar Planı
- Çiz. 3b : Gavurkale Nekropolü 2 no'lu Dromoslu - Nişsiz Oda Mezar Planı
- Çizim 4 : Gavurkale Nekropolü Dromoslu - Nişli Oda Mezar Planı, (V.Sevin), Lev. XVI.
- Çizim 5 : Budak Yeraltı Örme Oda Mezarı Planı, (V.Sevin), XVI.
- Çizim 6 : Aşağı Kamışlı Yeraltı Oyma-Örme Oda Mezarı Planı ve Kesiti (V.Sevin), XVI.
- Çizim 7 : Konakbey Nekropolü Mezar Planları ve Kesitleri, (V.Sevin), Lev.XVII.
- Çiz. 7a : Konakbey 1 no'lu Oda Mezarı Planı ve Kesiti
- Çiz. 7b : Konakbey 2 no'lu Oda Mezarı Planı ve Kesiti
- Çiz. 7c : Konakbey 3 no'lu Oda Mezarı Planı ve Kesiti
- Çizim 8 : Yukarı Göçmez Yeraltı Oyma Kaya Mezarı Planı ve Kesitleri, (B.Öğün), Lev. XVIII.

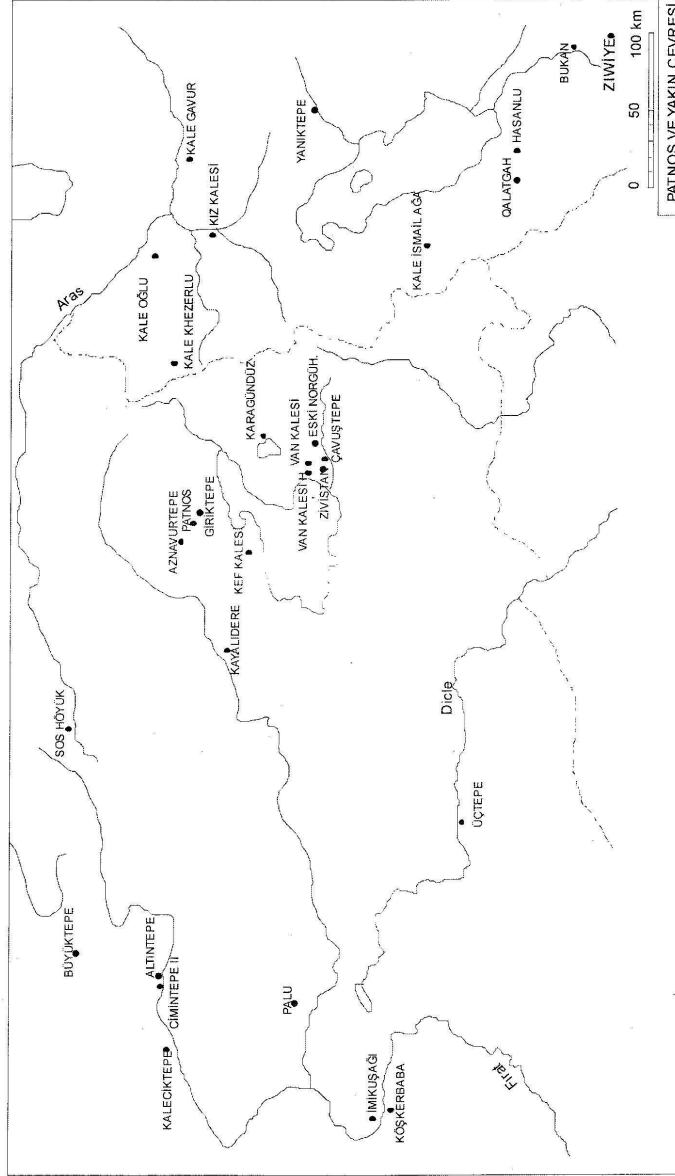
- Çizim 9 : Liç Nekropolü Yeraltı Örne Oda Mezarları ve Kesitleri, (B.Öğün), Lev. XIX- XX.
- Çiz. 9a : Liç 1 no'lu Yeraltı Örne Oda Mezarı Planı ve Kesiti, Lev. XIX
- Çiz. 9b : Liç 2 no'lu Yeraltı Örne Oda Mezarı Planı ve Kesiti, Lev. XX.
- Çizim 10 : Liç Nekropolü Urne Mezarı Planı ve Kesiti, (B.Öğün), Lev. XXI.
- Çizim 11 : Gönülaçık Kalesi Nekropolü Yeraltı Örne Oda Mezarı Planı (B.Öğün), Lev. XXI.
- Çizim 12 : Dedeli 1 no'lu Yeraltına Oyma Kaya Mezarı Planı ve Kesitleri (B.Öğün), Lev. XXII.
- Çizim 13 : Giriktepe Höyüğü İlk Tunç Çağı (Karaz) Keramik Parçalarının Çizimi, Lev XXIII
- Çiz. 13a : Çanak p.; çap 35 cm., kahve (7,5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı tamamen siyah görünümlü, kaba kum katkılı, kötü pişmiş, açkılı, el yapımı. (Giriktepe İTÇ), Lev. XXIII.
- Çiz. 13b : Çömlek p.; çap 18 cm., kiremit (2,5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle içi siyah alacalı, orta kum katkılı, kötü pişmiş, açkılı, el yapımı. (Giriktepe İTÇ), Lev. XXIII.
- Çiz. 13c : Çömlek p.; çap 14 cm., kahve (5 YR) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle açık koyulu renk değişimi, kaba kum ve bitki katkılı, kötü pişmiş, açkılı, el yapımı. (Çiz.No.3) (Giriktepe İTÇ), Lev. XXIII.
- Çizim 14 : Giriktepe Höyüğünde Bulunmuş EDÇ- ODÇ Keramik Parçalarının Çizimi, Lev. XXIII.
- Çiz. 14a : Çanak p.; çap 18 cm., kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı açık koyulu renk değişimi, orta kum katkılı, kötü pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDÇ-ODÇ), Lev. XXIII.
- Çiz. 14b : Çanak p.; çap 22 cm., açık kahve (5 YR 6/6) hamurlu, kiremit (10 R 4/6) astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDÇ-ODÇ), Lev. XXIII.
- Çiz. 14c : Çanak p.; çap 27 cm., açık kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı açık koyulu renk değişimi, orta kum katkılı, orta pişmiş, dışı açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDÇ-ODÇ), Lev. XXIII.
- Çiz. 14d : Çanak p.; çap 32 cm., açık kahve (7,5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı açık koyulu renk değişimi, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDÇ-ODÇ), Lev. XXIII.
- Çiz. 14e : Çömlek p.; çap 45 cm., kiremit (2,5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı koyuya doğru renk değişimi, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDÇ-ODÇ), Lev. XXIII.
- Çiz. 14f : Çanak p.; çap 14 cm., Açık kahve (5 YR 5/6) hamurlu, kiremit astarlı, ince kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDÇ-ODÇ), Lev. XXIII.

- Çiz.14g : Çanak p.; çap 17 cm., Açık kahve (5 YR 5/6) hamurlu, kiremit (10 R 4/6) astarlı, ince kum katkılı, iyi pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDC-ODÇ), Lev. XXIII.
- Çiz.14h : Çanak p.; çap 22 cm., Açık kahve (5 YR 5/6) hamurlu, kiremit (10 R 4/6) astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDC-ODÇ), Lev. XXIII.
- Çiz. 14ı : Çanak p.; çap 29 cm., Pembe (10 YR 6/8) hamurlu, kiremit (10 R 4/6) astarlı, pişme nedeniyle içi siyah görünümlü, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Giriktepe EDC-ODÇ), Lev. XXIII.
- Çizim 15 : Bağdişan Höyüğünde Toplanan EDC- ODÇ Keramik Parçalarının Çizimi, Lev. XXIV.
- Çiz. 15a : Çanak p.; çap 20 cm., Siyah (2,5 YR 2,5) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, kötü pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Bağdişan EDC-ODÇ), Lev. XXIV.
- Çiz. 15a : Çanak p.; çap 23 cm., Açık kahve (5 YR 6/6) hamurlu, kiremit (10 R 4/4) astarlı, pişme nedeniyle içte kapta açkılı koyulu renk değişimi, orta kum katkılı, kötü pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Bağdişan EDC-ODÇ), Lev. XXIV.
- Çizim 16 : Dedeli Kalesinden Toplanan EDC- ODÇ Keramik Parçalarının Çizimi, Lev. XXIV.
- Çiz. 16a : Çanak p.; çap 19 cm., Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah alacalı, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Dedeli EDC-ODÇ), Lev. XXIV.
- Çiz. 16b : Çanak p.; çap 17 cm., Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı (Dedeli EDC-ODÇ), Lev. XXIV.
- Çiz. 16c : Çömlek p.; çap 17 cm., Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle kapta kremden siyaha değişen renk değişimi, orta kum katkılı, kötü pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Dedeli EDC-ODÇ), Lev. XXIV.
- Çiz. 16d : Çömlek p.; çap 38 cm., Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, dışı hafif açkılı, çark yapımı. (Dedeli EDC-ODÇ), Lev. XXIV.
- Çiz. 16e : Çömlek p.; çap 30 cm., Kiremit (2,5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle koyuya doğru renk değişimi, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Dedeli EDC-ODÇ), Lev. XXIV.
- Çizim 17 : Bağdişan Höyüğünde Toplanan EDC- ODÇ Keramik Parçalarının Çizimi, Lev. XXV.
- Çiz. 17a : Çömlek p.; çap 40 cm., Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle kapta kremden siyaha renk değişimi, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Bağdişan EDC-ODÇ), Lev. XXV.
- Çiz. 17b : Çömlek p.; çap 11 cm., Pembe (10 R 5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, açkılı, çark yapımı. (Bağdişan EDC-ODÇ), Lev. XXV.

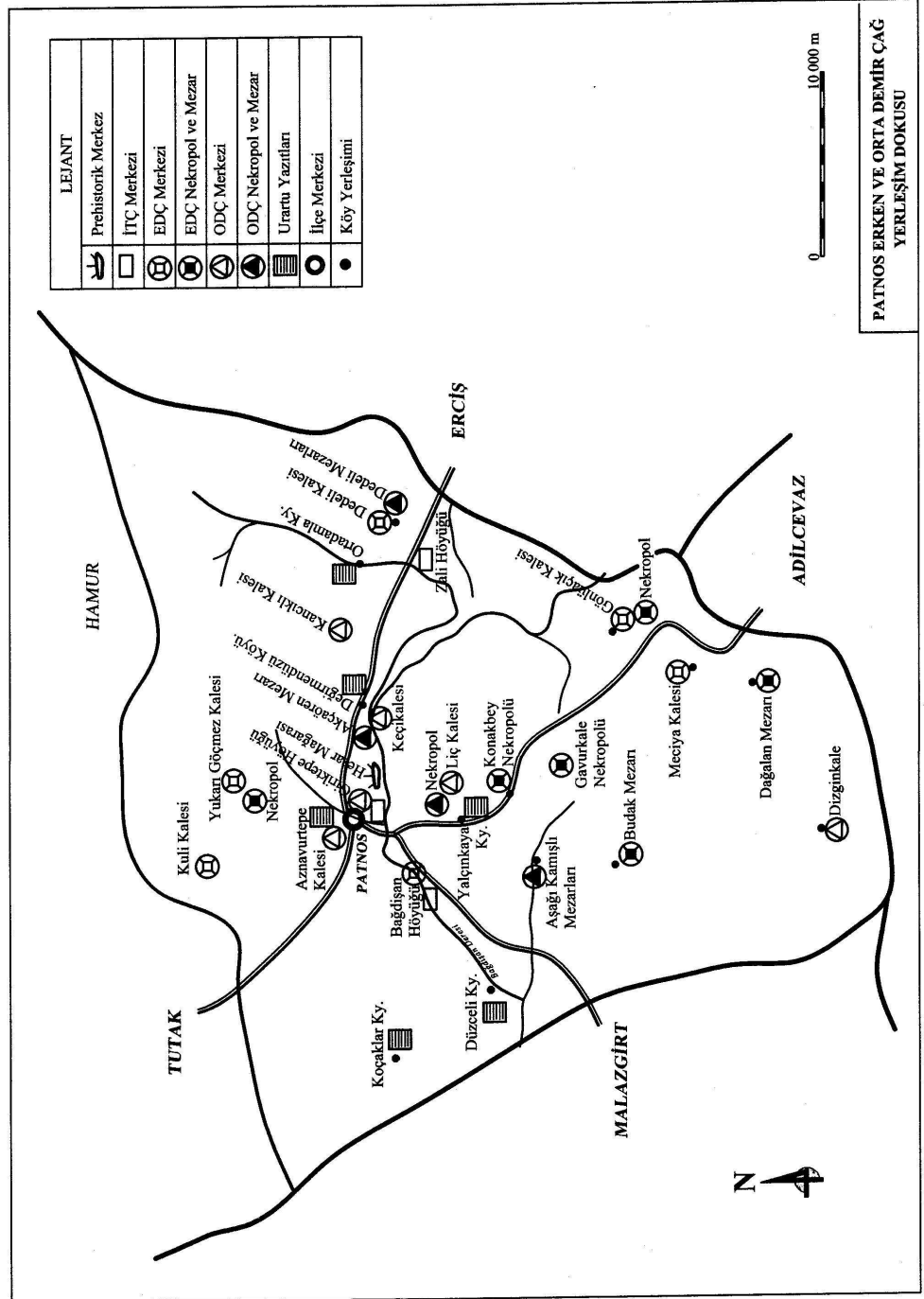
- Çiz. 17c : Çömlek p.; çap 15 cm., Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle açıkli koyulu renk değişimi, orta kum katkılı, orta pişmiş, dışı hafif açıkli, çark yapımı. (Bağdişan EDÇ-ODÇ), Lev. XXV.
- Çiz. 17d : Çömlek p.; çap 17 cm., Kiremit (2,5 YR 5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle kapta kremden siyaha renk değişimi, orta kum katkılı, kötü pişmiş, açıkli, çark yapımı. (Bağdişan EDÇ-ODÇ), Lev. XXV.
- Çiz. 17e : Çömlek p.; çap 18 cm., Kahve (7,5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle içte açıkli koyulu renk değişimi dışta siyah görünüm, orta kum katkılı, kötü pişmiş, dışı açıkli, çark yapımı. (Bağdişan EDÇ-ODÇ), Lev. XXV.
- Çiz. 17f : Çömlek p.; çap 29 cm., Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışta açıkli koyulu renk değişimi içi siyah görünümlü, kaba kum katkılı, kötü pişmiş, açıkli, çark yapımı. (Bağdişan EDÇ-ODÇ), Lev. XXV.
- Çiz. 17g : Çömlek p.; çap 21 cm., Kiremit (2,5 YR 4/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum katkılı, kötü pişmiş, açıkli, çark yapımı. (Bağdişan EDÇ-ODÇ), Lev. XXV.
- Çiz. 17h : Gövde p.; Pembe (10 R 5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, açıkli, çark yapımı. (Bağdişan EDÇ-ODÇ), Lev. XXV.
- Çiz. 17i : Gövde p.; Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, açıkli, çark yapımı. (Bağdişan EDÇ-ODÇ), Lev. XXV.
- Çiz. 17j : Gövde p.; Açık kahve (5 R 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişmiş, açıkli, çark yapımı. (Bağdişan EDÇ-ODÇ), Lev. XXV.
- Resim 1 : Patnos Ovasının Güneybatıdan Görünümü, Lev. XXVI.
- Resim 2 : Hesar Mağarasının Bulunduğu Kayalıkların Doğudan Görünümü, Lev. XXVI.
- Resim 3 : Hesar Mağarasının Giriş Kısımından Bir Görünüm, Lev. XXVII.
- Resim 4 : Bağdişan Höyüğünün Batıdan Görünümü, Lev. XXVII.
- Resim 5 : Bağdişan Höyüğünün Batısındaki Dış Sur Kalıntıları, Lev. XXVIII.
- Resim 6 : Dedeli Kalesinin Bulunduğu Tepenin Doğudan Görünümü, Lev. XXVIII.
- Resim 7 : Dedeli Kalesinin Batısındaki Sur Duvarları ve Taş Yığınları, Lev. XXIX.
- Resim 8 : Dedeli Kalesinin Kuzeyindeki Dış Sur Kalıntıları, Lev. XXIX.
- Resim 9 : Gönlüaçık Kalesinin Batıdan Görünümü, Lev. XXX.
- Resim 10 : Gönlüaçık Kalesinin Doğusundaki Dış Sur Kalıntısı, Lev. XXX.
- Resim 11 : Gönlüaçık Kalesinin Kuzeydoğusundaki Sur İzleri, Lev. XXXI.
- Resim 12 : Kuli Kalesinin Bulunduğu Tepenin Güneyden Bir Görünümü, Lev. XXXI.
- Resim 13 : Kuli Kalesi Sitadelinin Güney Dış Duvarı, Lev. XXXII.
- Resim 14 : Kuli Kalesi Sitadelinin Doğusundaki Dış Duvar Kalıntıları, Lev. XXXII.

- Resim 15 : Kuli Kalesi Sitadel Yüzeyinden Bir Görünüm, Lev. XXXIII.
- Resim 16 : Esenbel Kalesinin Bulunduğu Tepenin Doğudan Bir Görünümü, Lev. XXXIII.
- Resim 17 : Esenbel Kalesi Sitadelinin Batısındaki Dış Sur İzleri, Lev. XXXIV.
- Resim 18 : Esenbel Kalesi Sitadel Yüzeyinden Bir Görünüm, Lev. XXXIV.
- Resim 19 : Yukarı Göçmez Kalesinin Bulunduğu Tepenin Güneyden Bir Görünümü, Lev. XXXV.
- Resim 20 : Yukarı Göçmez Kalesi Sitadelinin Doğusundaki Üçlü Sur Sisteminden Bir Görünüm, Lev. XXXV.
- Resim 21 : Yukarı Göçmez Kalesi Sitadelinin Batısındaki Taş Yığınları, Lev. XXXVI.
- Resim 22 : Yukarı Göçmez Kalesi Sitadelindeki Bir Odaya Ait Kalıntılar, Lev. XXXVI.
- Resim 23 : Gavurkale Nekropolünün Güneyden Bir Görünümü, Lev. XXXVII.
- Resim 24 : Gönüaçık Kalesinin Kuzeydosundaki Nekropol Alan, Lev. XXXVII.
- Resim 25 : Gönüaçık Kalesinin Güneydoğusundaki Nekropol Alan, Lev. XXXVIII.
- Resim 26 : Gönüaçık Kalesinin Güneydoğusundaki Nekropol Alanda Bir Mezara Ait Dromos İzleri, Lev. XXXVIII.
- Resim 27 : Konakbey Nekropolünün Doğudan Bir Görünümü, Lev. XXXIX.
- Resim 28 : Yukarı Göçmez Nekropol Yüzeyinden Bir Görünüm, Lev. XXXIX.
- Resim 29 : Aznavurtepe Kalesinin Güneyden Bir Görünümü, Lev. XL
- Resim 30 : Aznavurtepe Kalesi Tapınağının Güneyden Bir Görünümü, (K. Balkan), Lev. XL.
- Resim 31 : Giriktepe Höyüğünün Güneyden Bir Görünümü, Lev. XLI
- Resim 32 : Giriktepe Höyüğünün Üstten Bir Görünümü, Lev. XLI
- Resim 33 : Kancıklı Kalesinin Bulunduğu Tepenin Güneyden Bir Görünümü, Lev. XLII
- Resim 34 : Kancıklı Kalesinin Güneyindeki Düşük Sitadel Alan, Lev. XLII.
- Resim 35 : Kancıklı Kalesi Sitadelinin Doğusundaki Sur İzleri, Lev. XLIII.
- Resim 36 : Kancıklı Kalesinin Batısındaki Dış Sur İzleri, Lev. XLIII.
- Resim 37 : Kancıklı Kalesinin Kuzeybatısındaki Teras Duvarları, Lev. XLIV.
- Resim 38 : Kancıklı Kalesinin Batısındaki Destek Duvarları, Lev. XLIV.
- Resim 39 : Keçi Kalesinin Bulunduğu Tepenin Kuzeyden Bir Görünümü, Lev. XLV.
- Resim 40 : Keçi Kalesinin Sitadelinin Doğusundaki Dış Sur İzleri, Lev. XLV.
- Resim 41 : Keçi Kalesinin Sitadelinin Güneyindeki Dış Sur Kalıntıları, Lev. XLVI.
- Resim 42 : Liç Kalesinin Doğudan Bir Görünümü, Lev. XLVI.
- Resim 43 : Liç Kalesi Sitadelinin Kuzeydoğusundaki Dış Sur İzleri, Lev. XLVII.

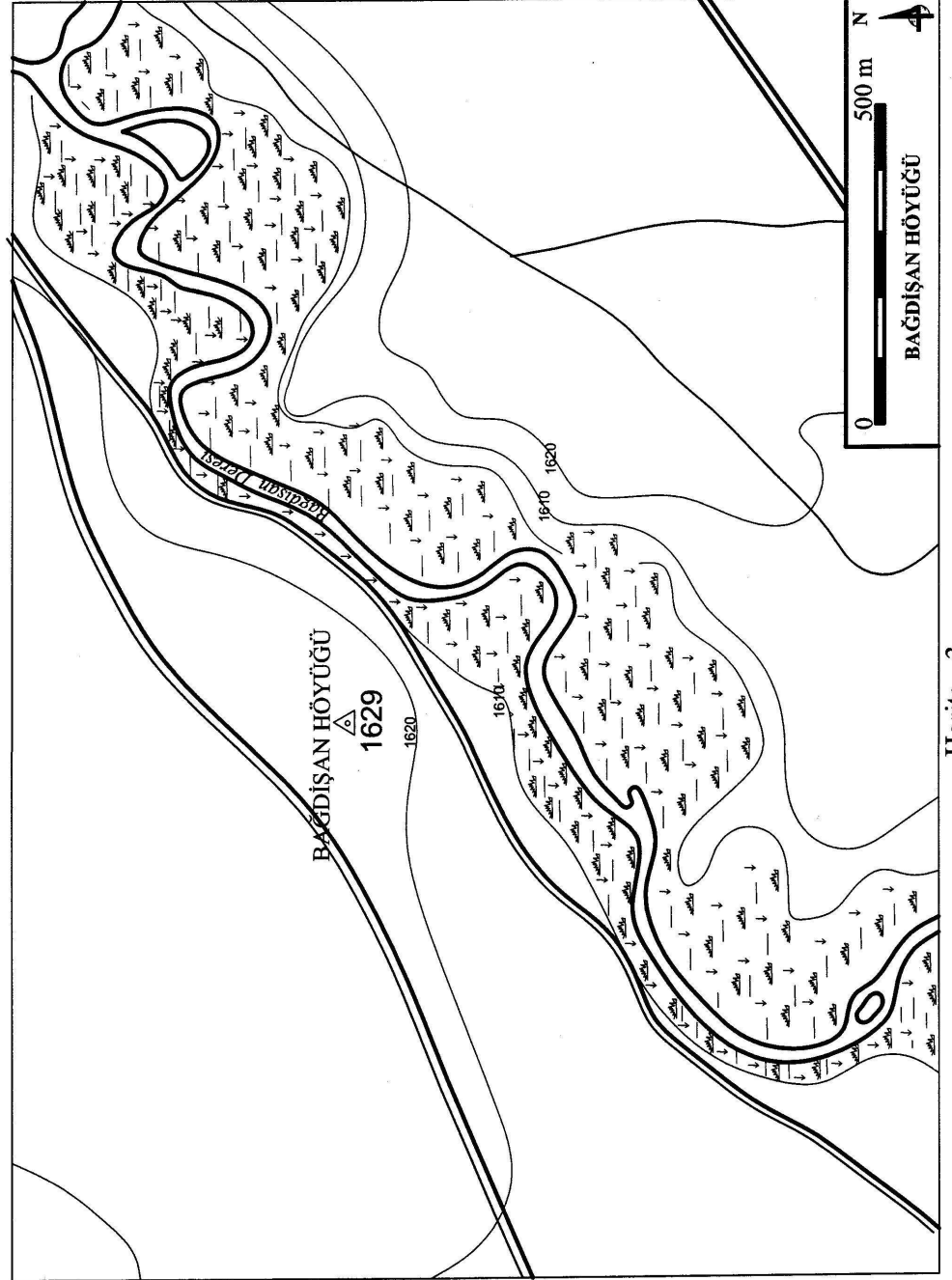
- Resim 44 : Liç Kalesine Çıkışta Kullanılan Teras, Lev. XLVII.
- Resim 45 : Liç Kalesi Sitadeliindeki Sur İzleri, Lev. XLVIII.
- Resim 46 : Liç Kalesi Yolu Üzerindeki İşaretli Taşın Güneyden Görünüşü, Lev. XLVIII.
- Resim 47 : Liç Kalesi Yolu Üzerindeki İşaretli Taşın Üstten Görünüşü, Lev. XLIX.
- Resim 48 : Liç Nekropolünün Güneyden Görünüşü, Lev. XLIX.
- Resim 49 : Liç Nekropolünün Yüzeyinden Bir Görünüm, Lev. L.
- Resim 50 : Liç Nekropolü Yüzeyinde Bulunan İşlenmiş Taş, Lev. L.
- Resim 51 : Aşağı Kamışlı Mezarının Kuzeyden Bir Görünümü, Lev. LI.
- Resim 52 : Dedeli II. No'lu Oda Mezarın Üstten Bir Görünümü, Lev. LI.
- Resim 53 : Bağdıran Höyüğü İTÇ keramiklerine ait gövde parçaları, Lev. LII.
- Resim 54 : Giriktepe Höyüğü İTÇ'ına ait keramik parçaları, Lev. LII.
- Resim 55 : Bağdıran Höyüğü EDÇ- ODC keramik parçaları, Lev. LIII.
- Resim 56 : Bağdıran Höyüğü EDÇ- ODC keramik parçaları, Lev. LIII.
- Resim 57 : Dedeli Kalesi EDÇ- ODC keramik parçaları, Lev. LIV.
- Resim 58 : Giriktepe Höyüğü EDÇ- ODC keramik parçaları, Lev. LIV.
- Resim 59 : Giriktepe Sarayından bulunmuş yüksek kaideli çanak, (Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanıtım Broşürü), Lev. LV.
- Resim 60 : Paşatepe mezarlarından çıkma insan yüzlü kap, (Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanıtım Broşürü), Lev. LV.
- Resim 61 : Hesar Mağarasında bulunan obsidyen yongalar, Lev. LVI.
- Resim 62 : Bağdıran Höyüğü kaçak kazı açmalarında rastlanılan karbonlaşmış buğday taneleri , Lev. LVI.
- Resim 63 : Liç mezarlarından çıkmış yazıtlı, gümüş bakraç, (H.J. Kellner) Lev. LVII.
- Resim 64 : Aznavurtepe tapınağından çıkarılmış Minua'nın Tanrı Haldiye sunmuş olduğu bronz şamdan, (R. Merhav), Lev. LVII.
- Resim 65 : Aznavurtepe'de bulunmuş bronz aslan heykelinin profilden görünüşü, (Y.Boysal), Lev. LVIII.
- Resim 66 : Aznavurtepe'de bulunmuş bronz aslan heykelinin cepheden görünüşü, (Y.Boysal), Lev. LVIII.
- Resim 67 : Aznavurtepe kalesi kazılarında bulunmuş steatit taşından silindir mühür, (Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanıtım Broşürü), Lev. LIX.
- Resim 68 : Aznavurtepe kalesi kazılarında bulunmuş altın damga mühür, (Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanıtım Broşürü), Lev. LIX.
- Resim 69 : Aznavurtepe kalesi kazılarında bulunmuş çan biçimli bronz damga mühür, (Anadolu Medeniyetleri Müzesi Tanıtım Broşürü), Lev. LIX.
- Resim 70 : Giriktepe sarayı kazılarında bulunmuş granüle tekniği ile yapılmış altın küpe, (I. Bingöl), Lev. LX
- Resim 71 : Giriktepe sarayı kazılarında bulunmuş, granüle tekniği ile yapılmış diğer bir altın küpe, (I. Bingöl), Lev. LX.
- Resim 72 : Giriktepe sarayı kazılarında bulunmuş gümüş boyunluk, (I. Bingöl), Lev. LX.

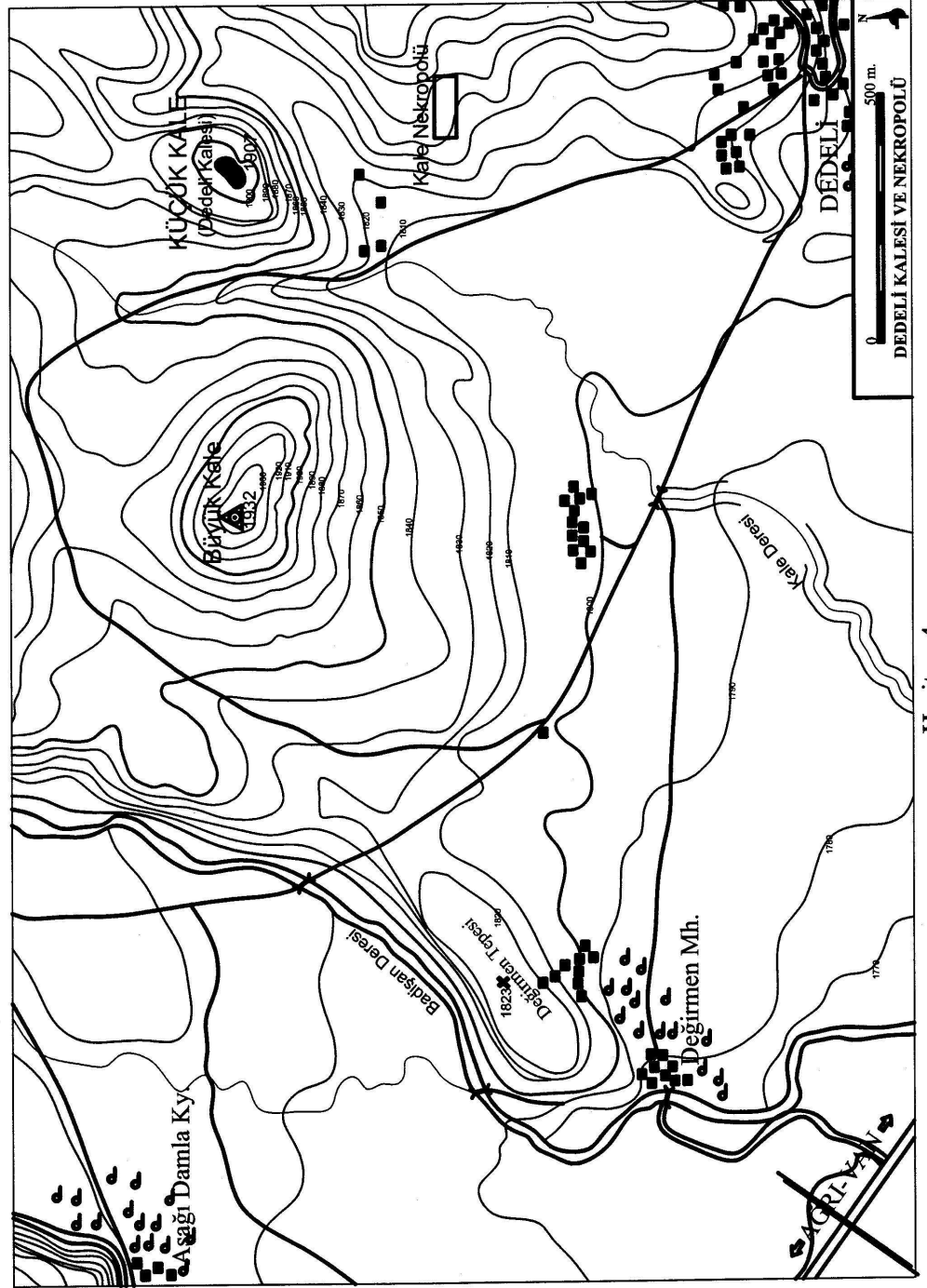
Harita. 1

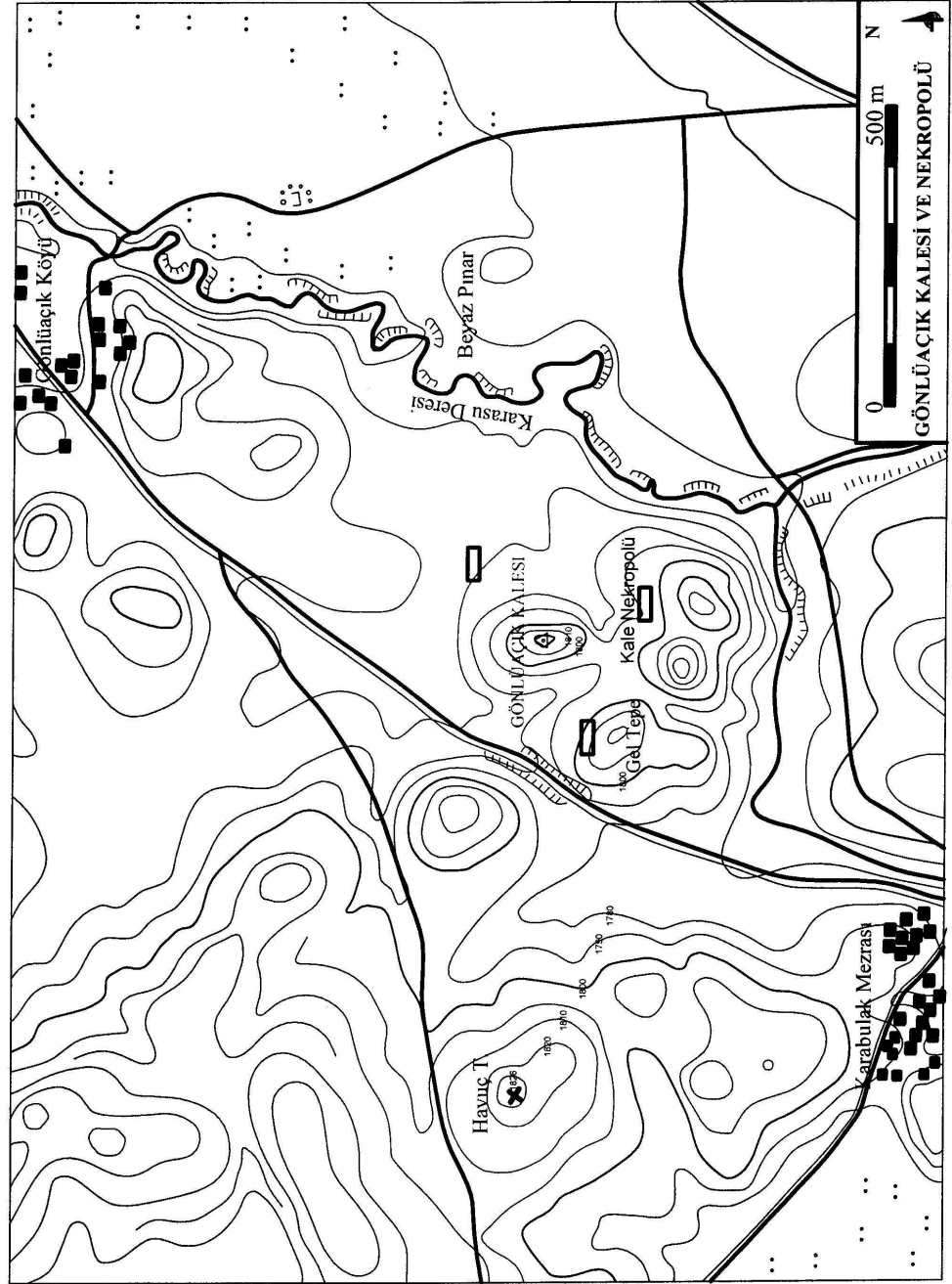
Harita - 2

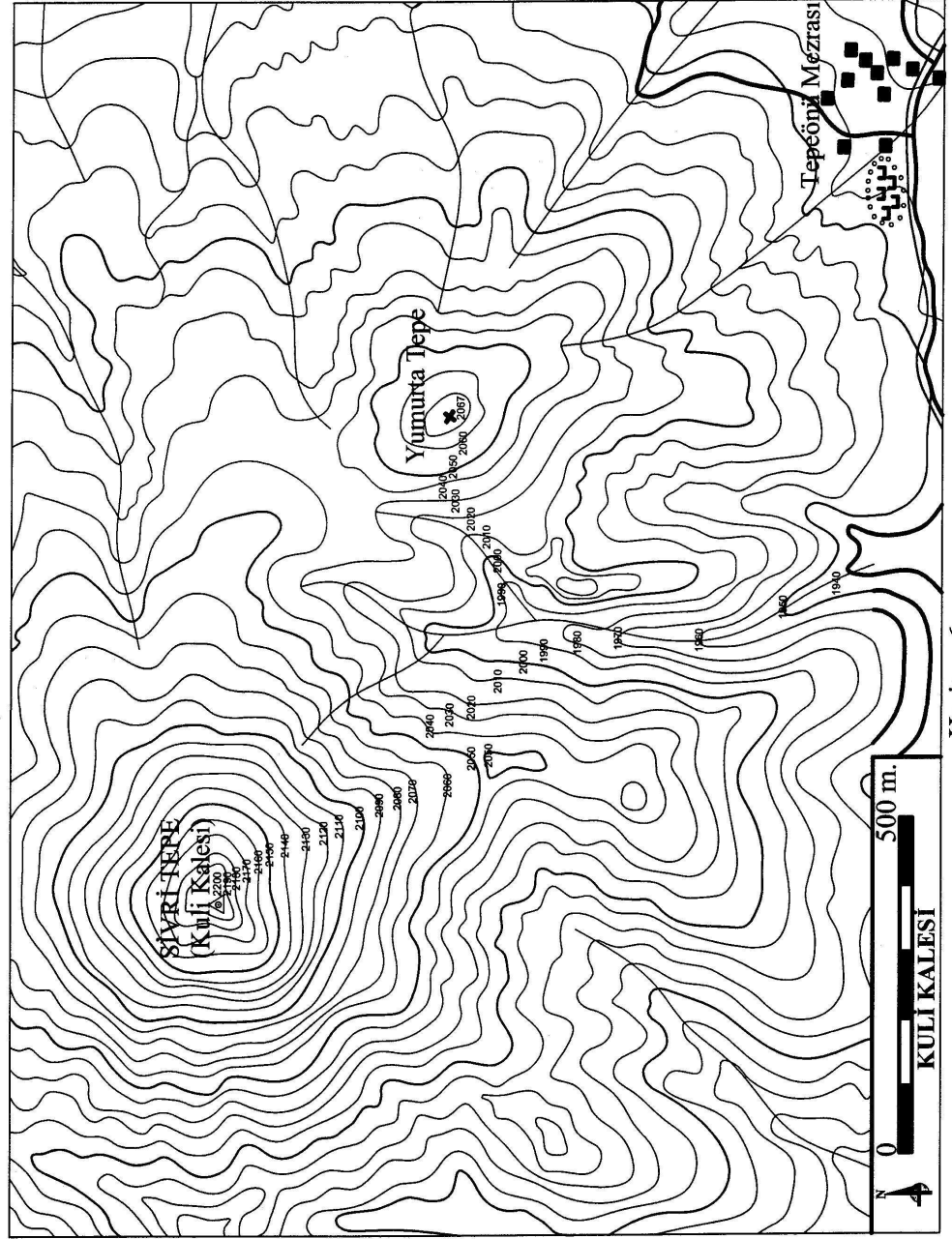
Harita - 3

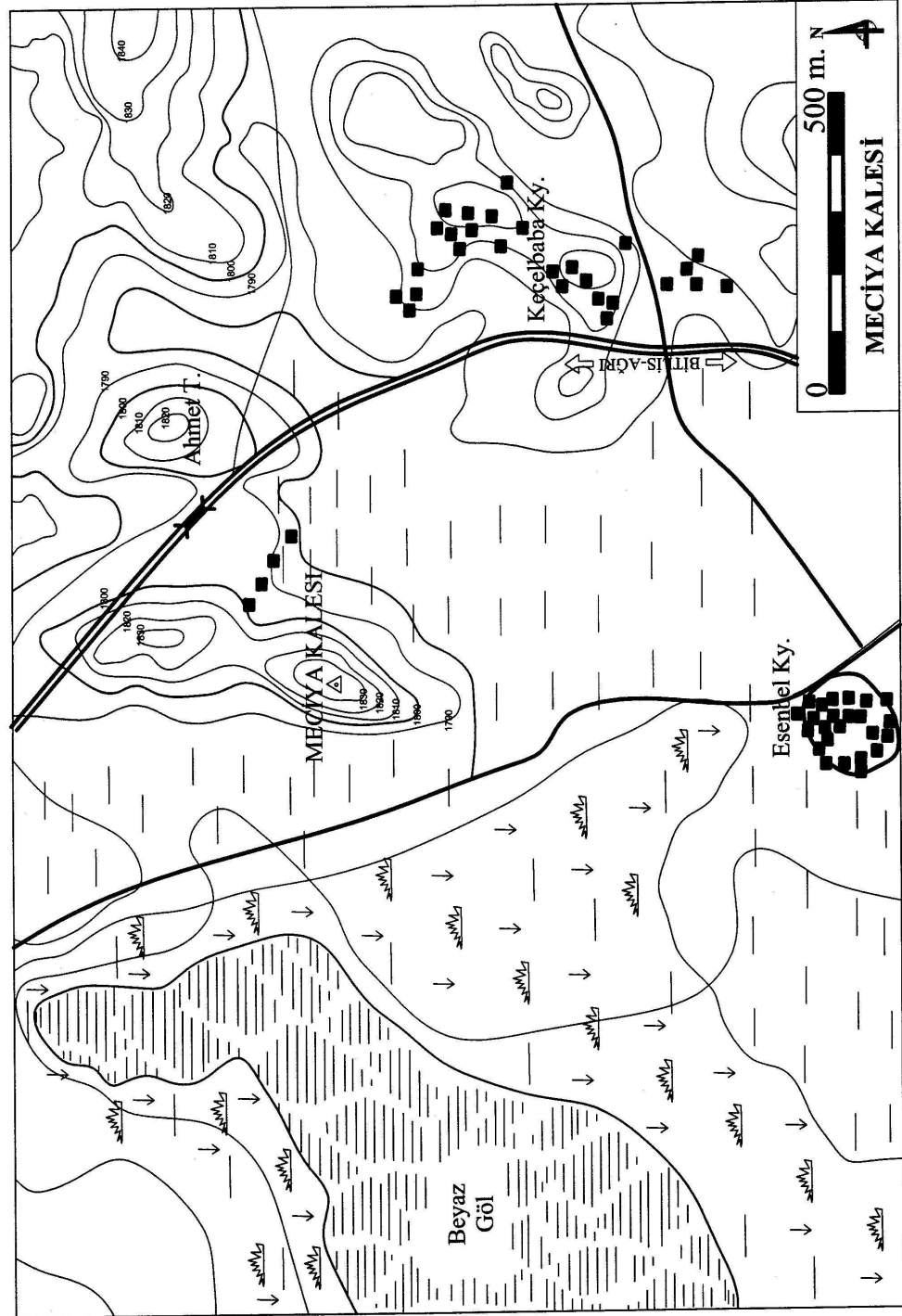
Harita - 4

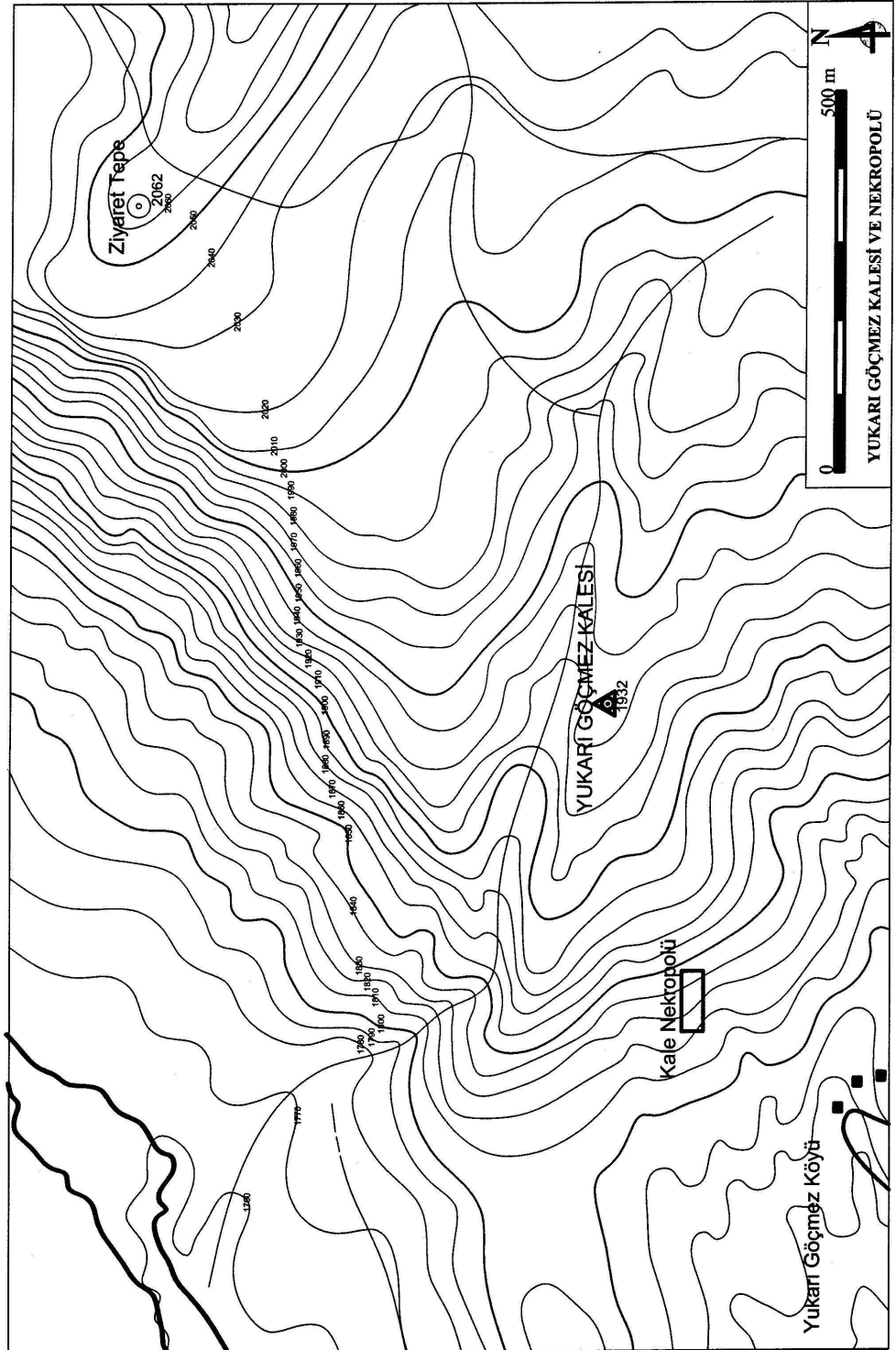

Harita - 5

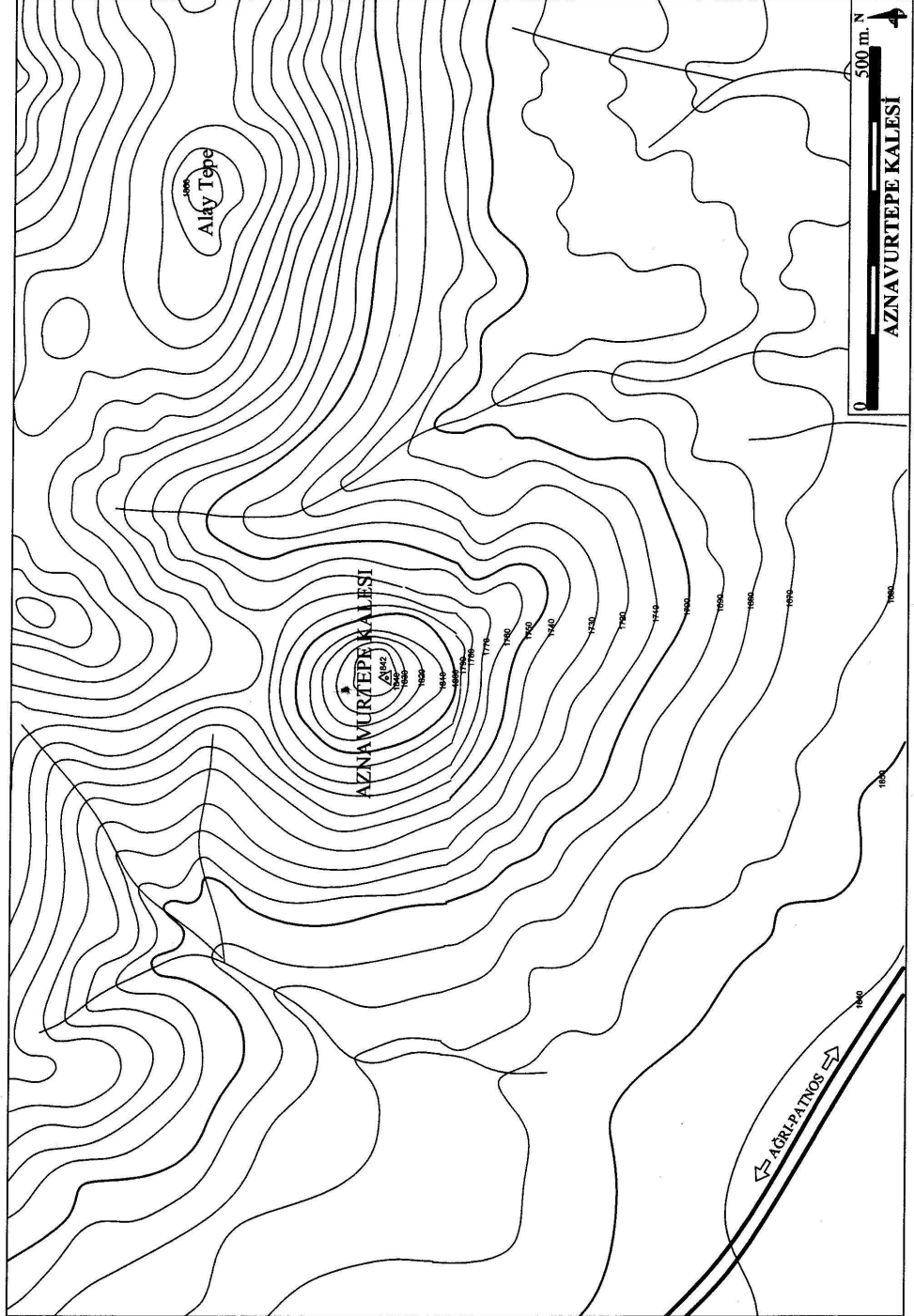

Harita - 6

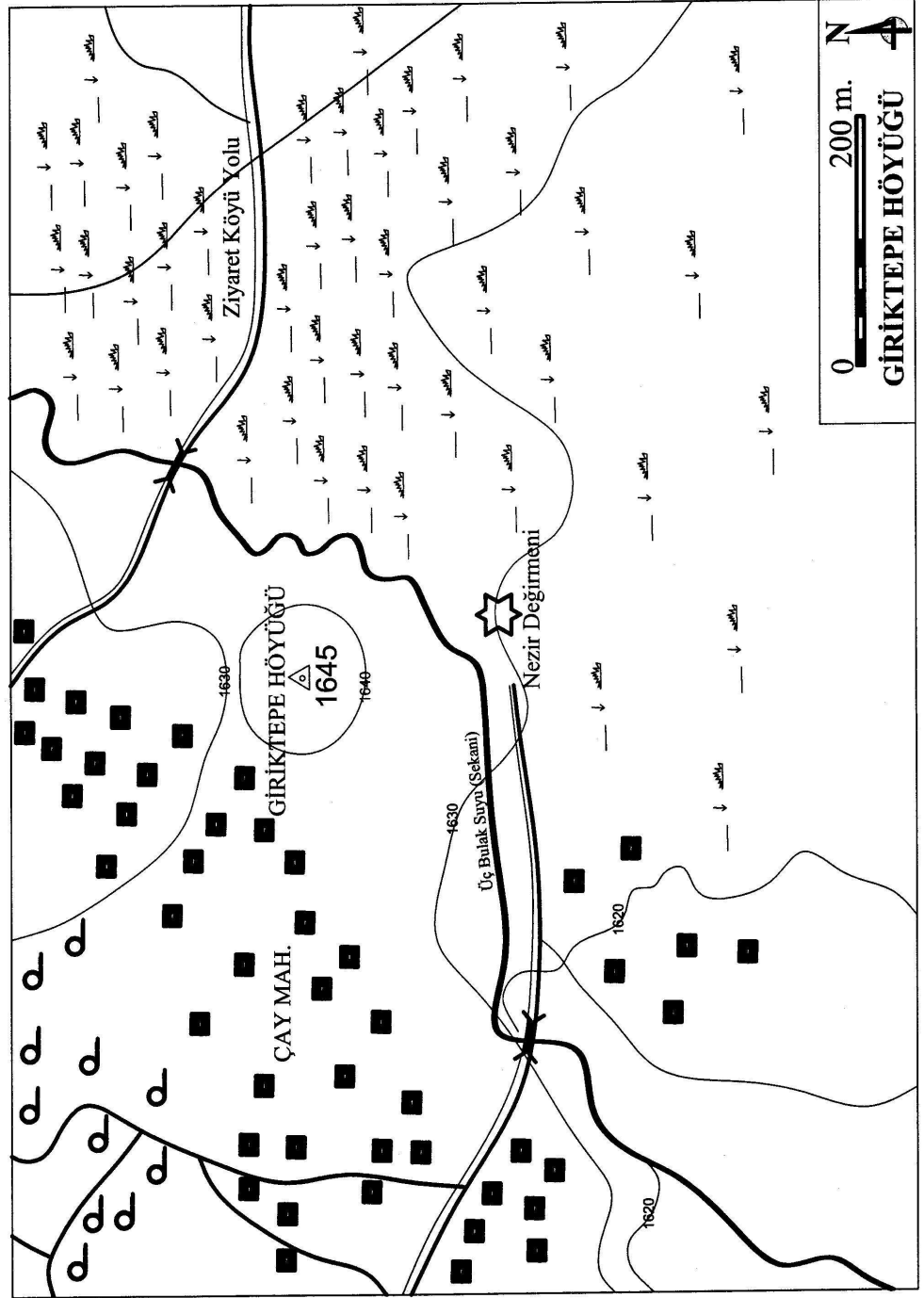

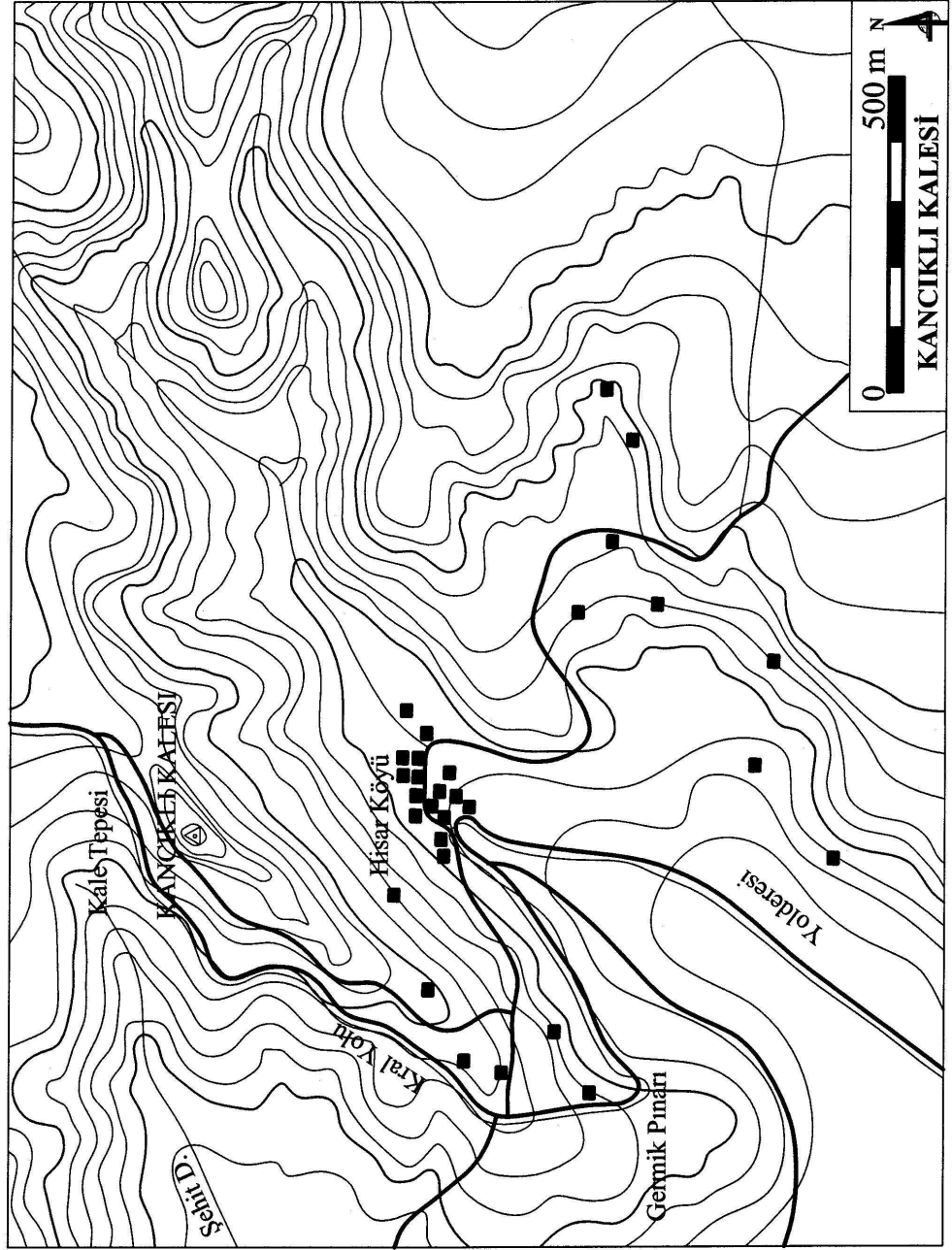
Harita - 8

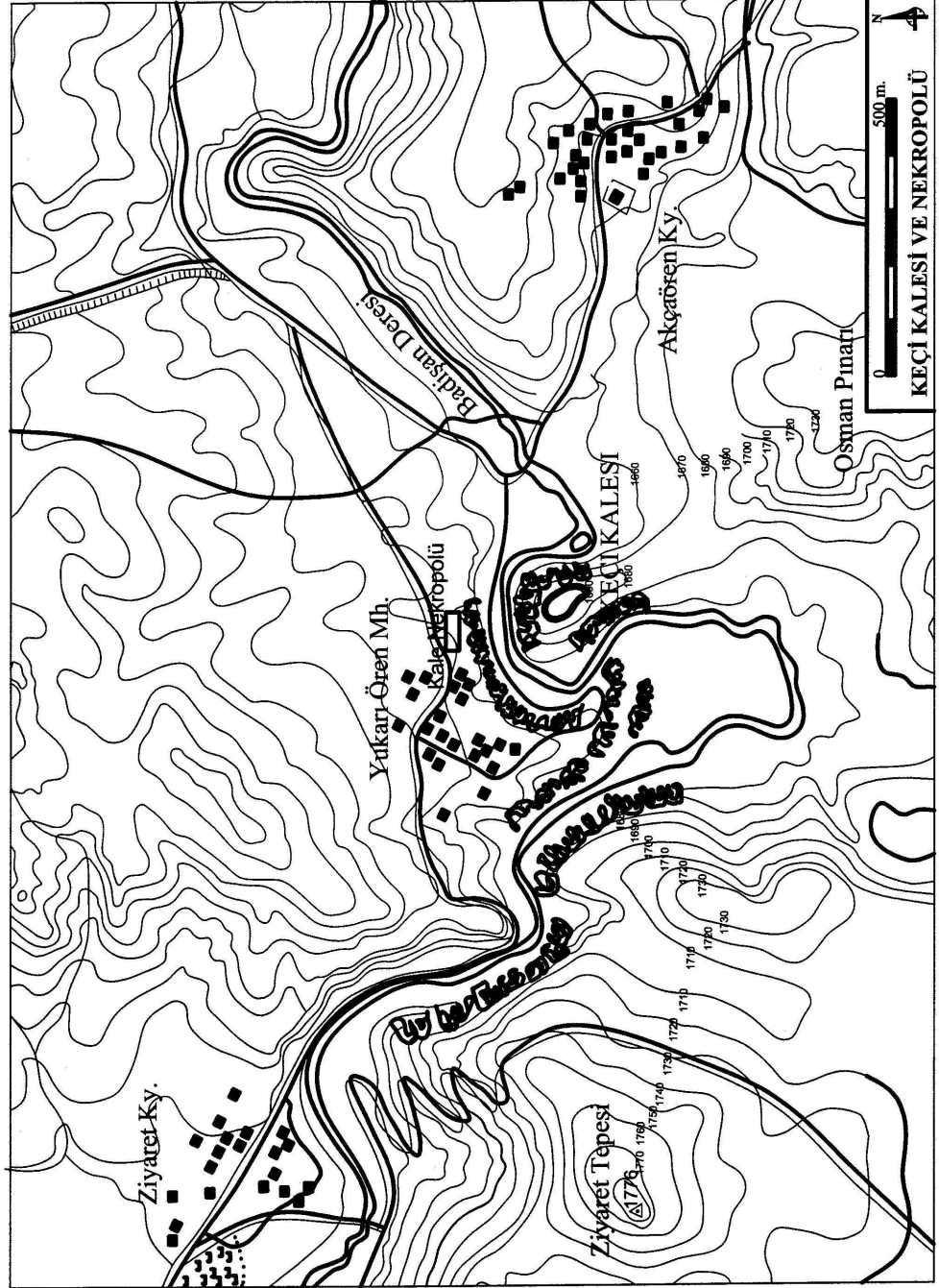
Harita - 9

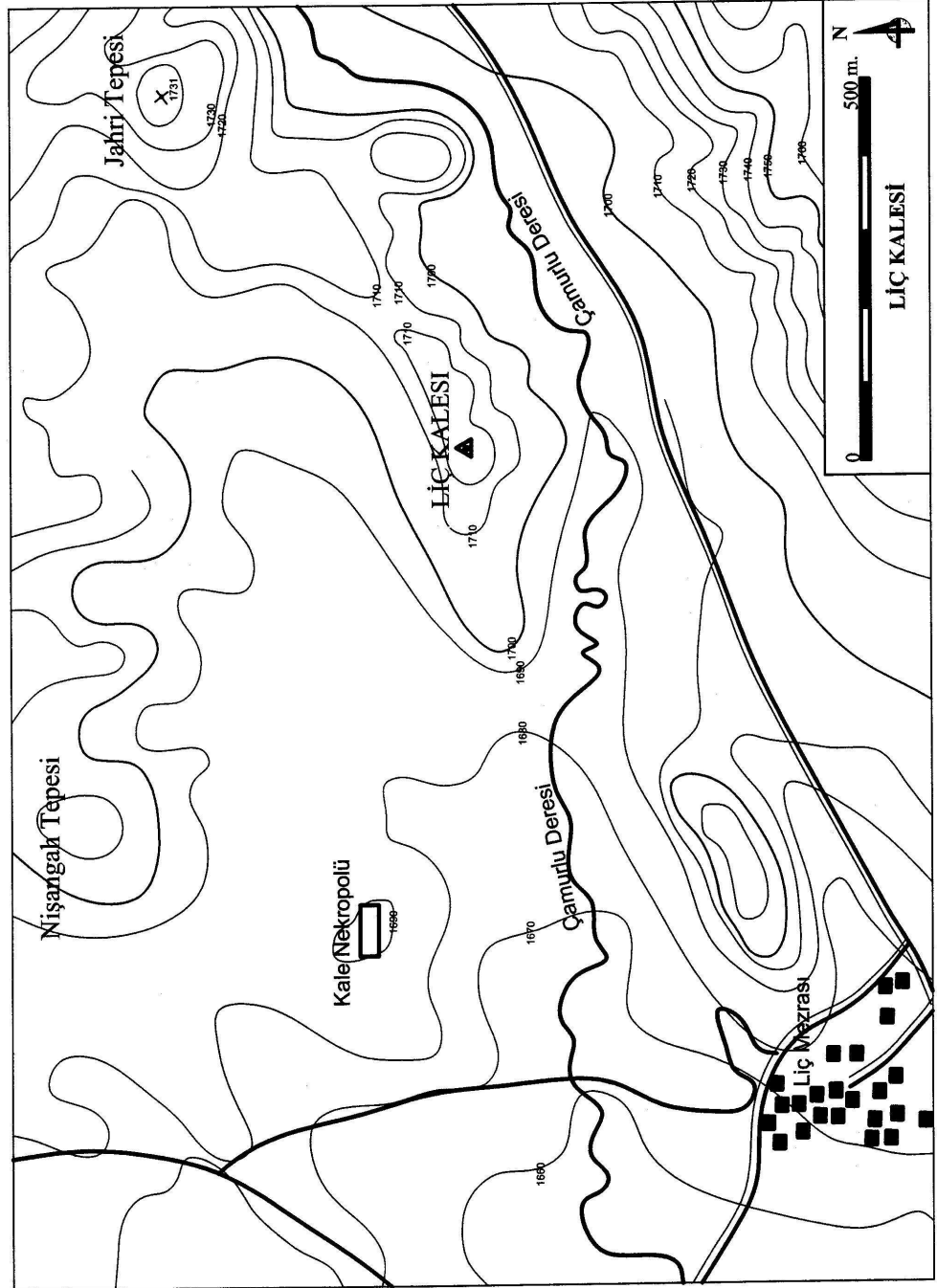
Harita - 10

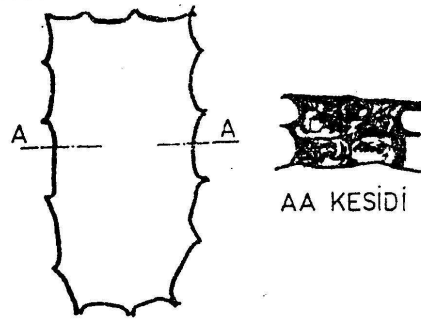
Harita - 11

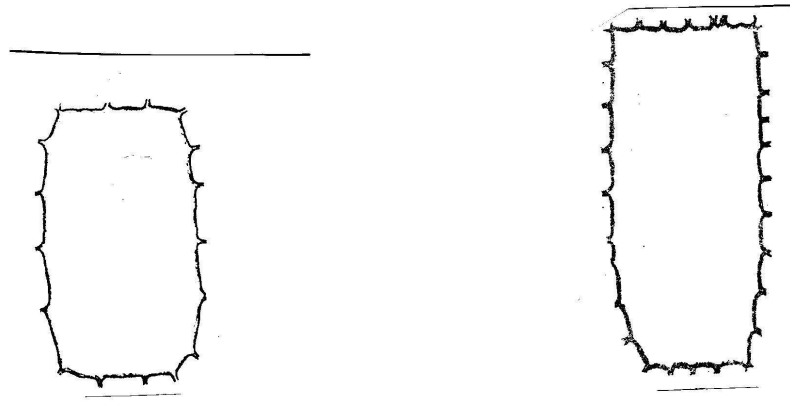
Harita - 12

Harita - 13

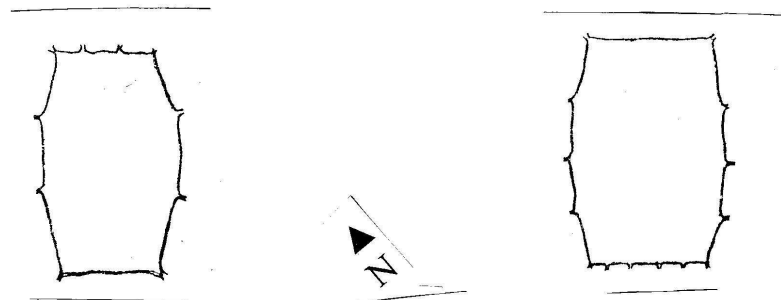

1a

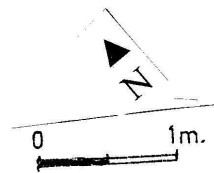
1b

1c

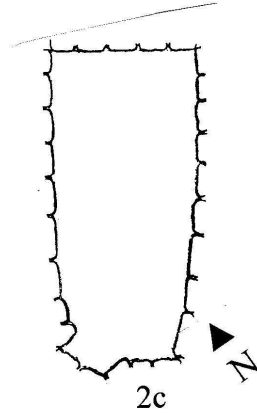
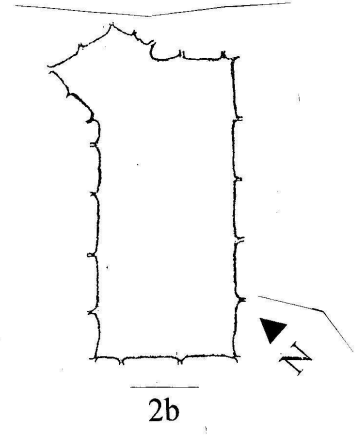
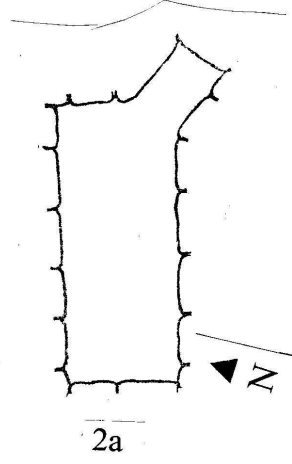

1d

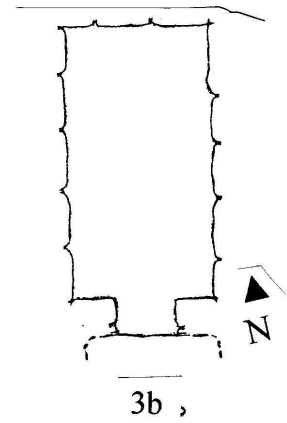
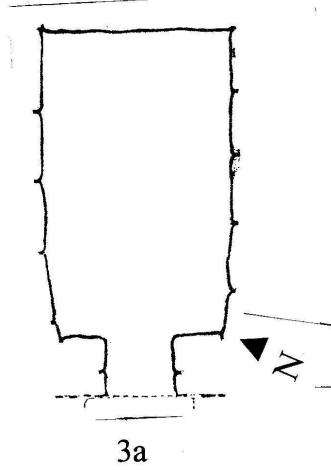
1e

Çizim 1

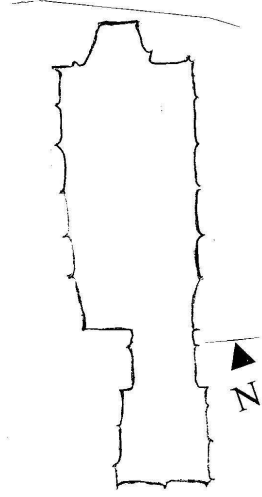

Çizim 2

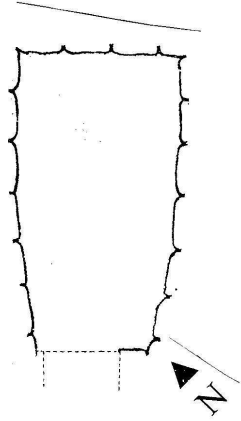
0 1m.

Çizim 3

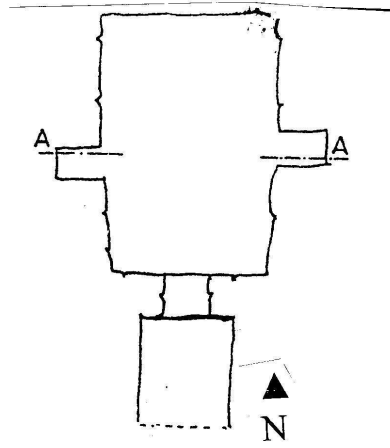

Çizim 4

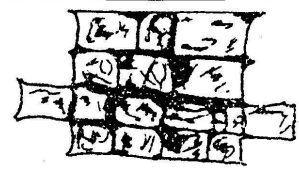
0 1m.

Çizim 5

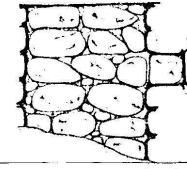
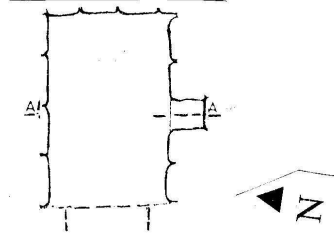

Çizim 6

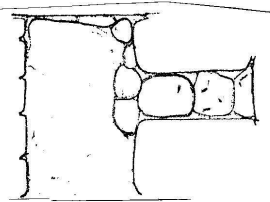
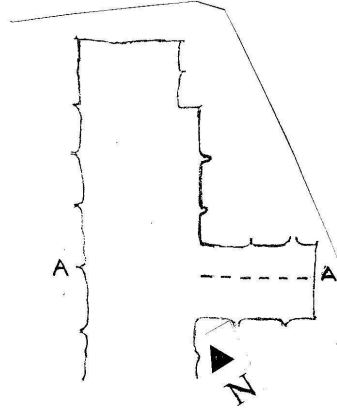
AA KESİDİ

0 1m

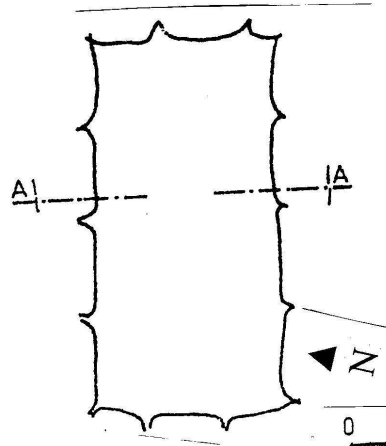
A- A KESİDİ

7a

A- A KESİDİ

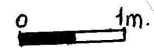
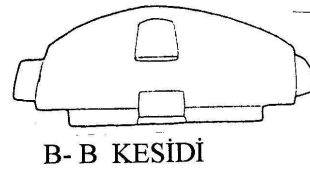
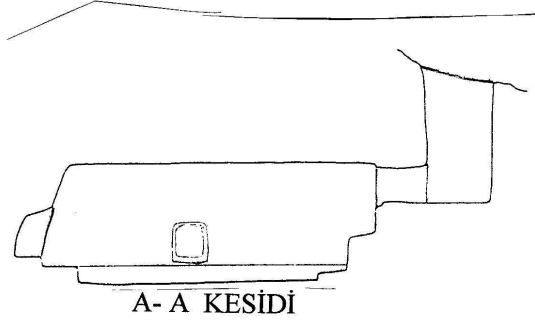
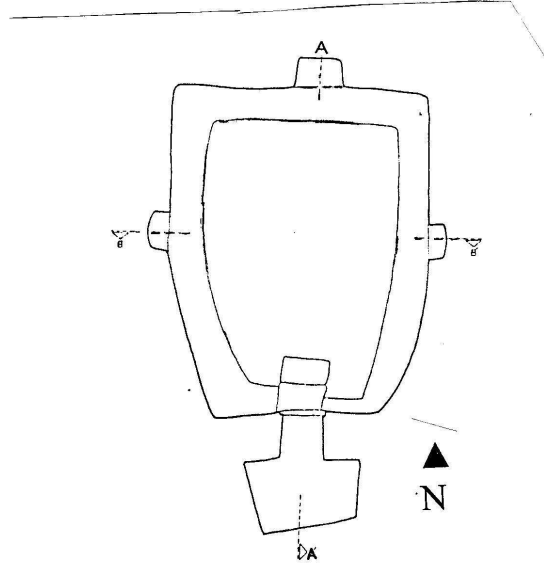
7b

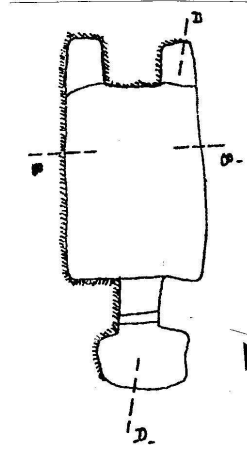
A- A KESİDİ

7c

Çizim 7

Çizim 8

A- A KESİDİ

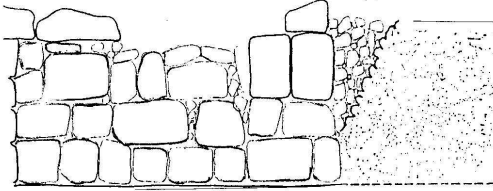
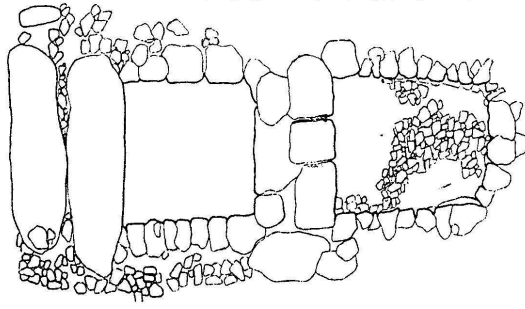
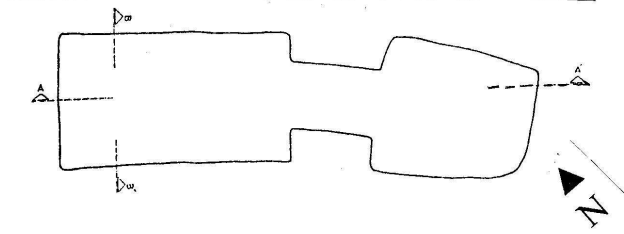

B- B KESİDİ

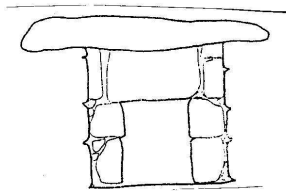
9a

Çizim 9

A- A KESİDİ

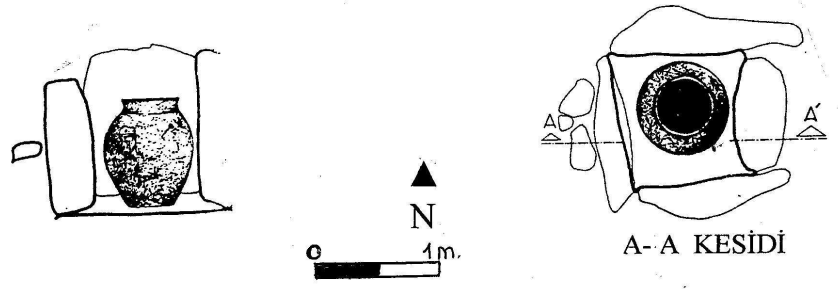

B- B KESİDİ

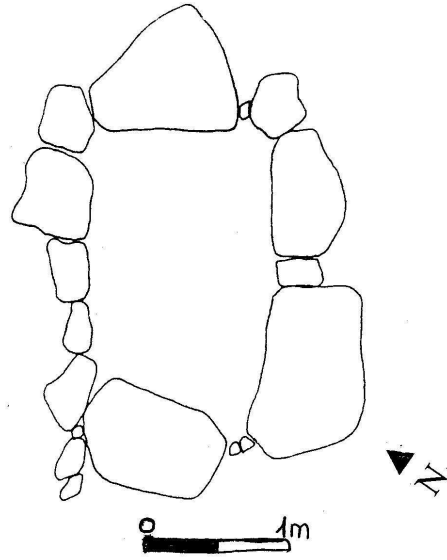
9b

Çizim 9

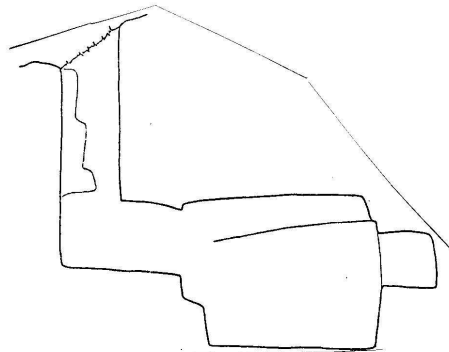
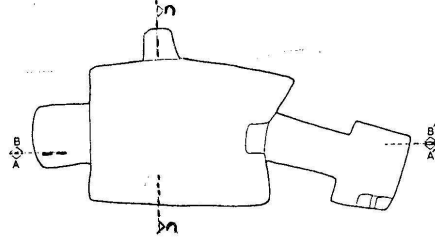
0 1 m.

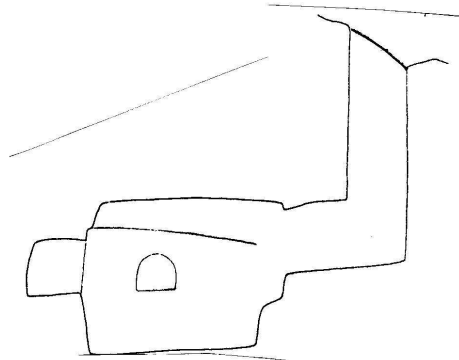
Çizim 10

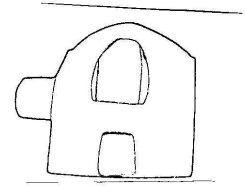
Çizim 11

A- A KESİDİ

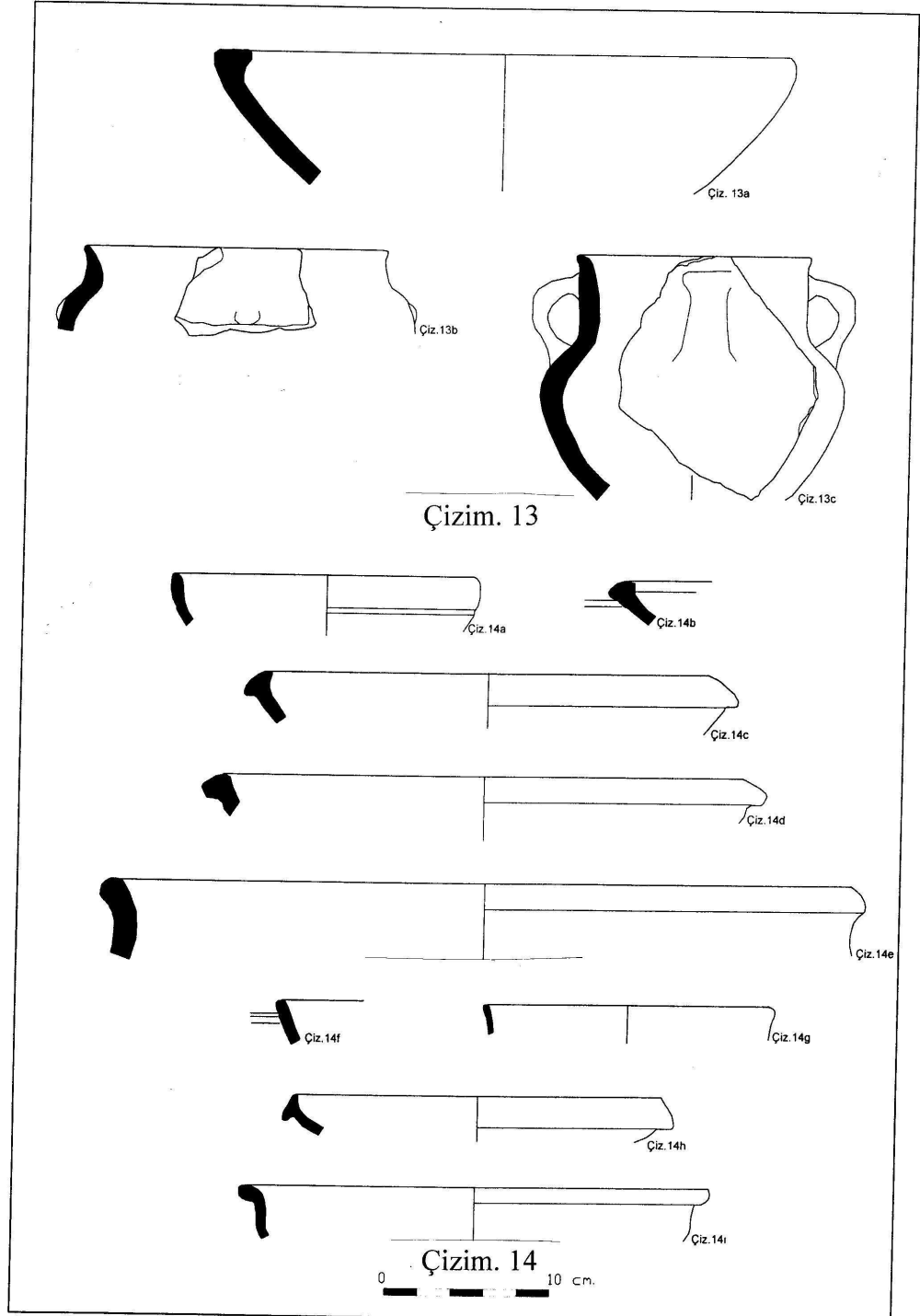
B- B KESİDİ

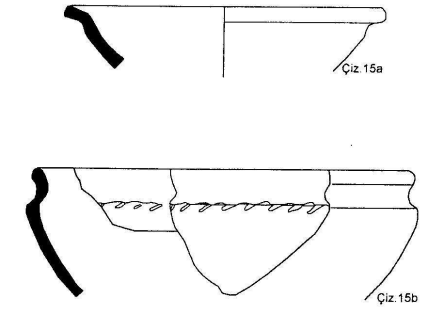

C - C KESİDİ

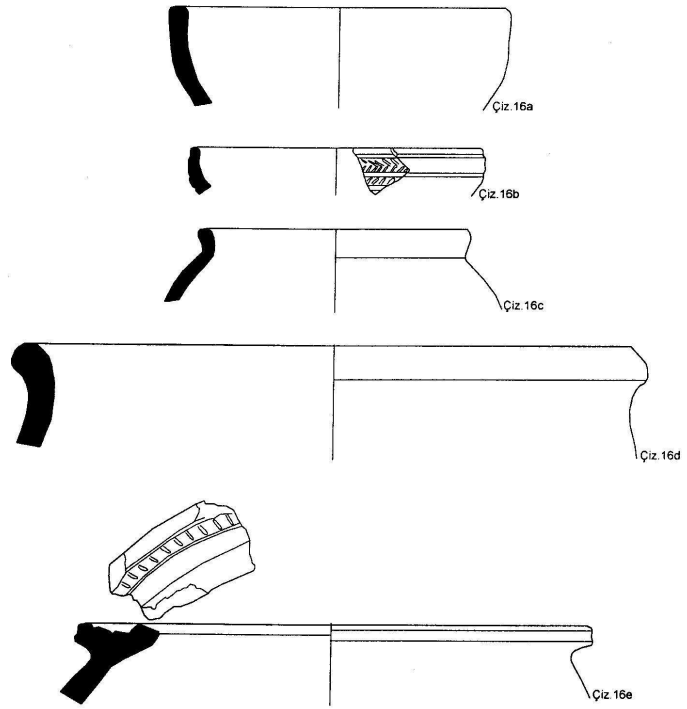

Çizim 12

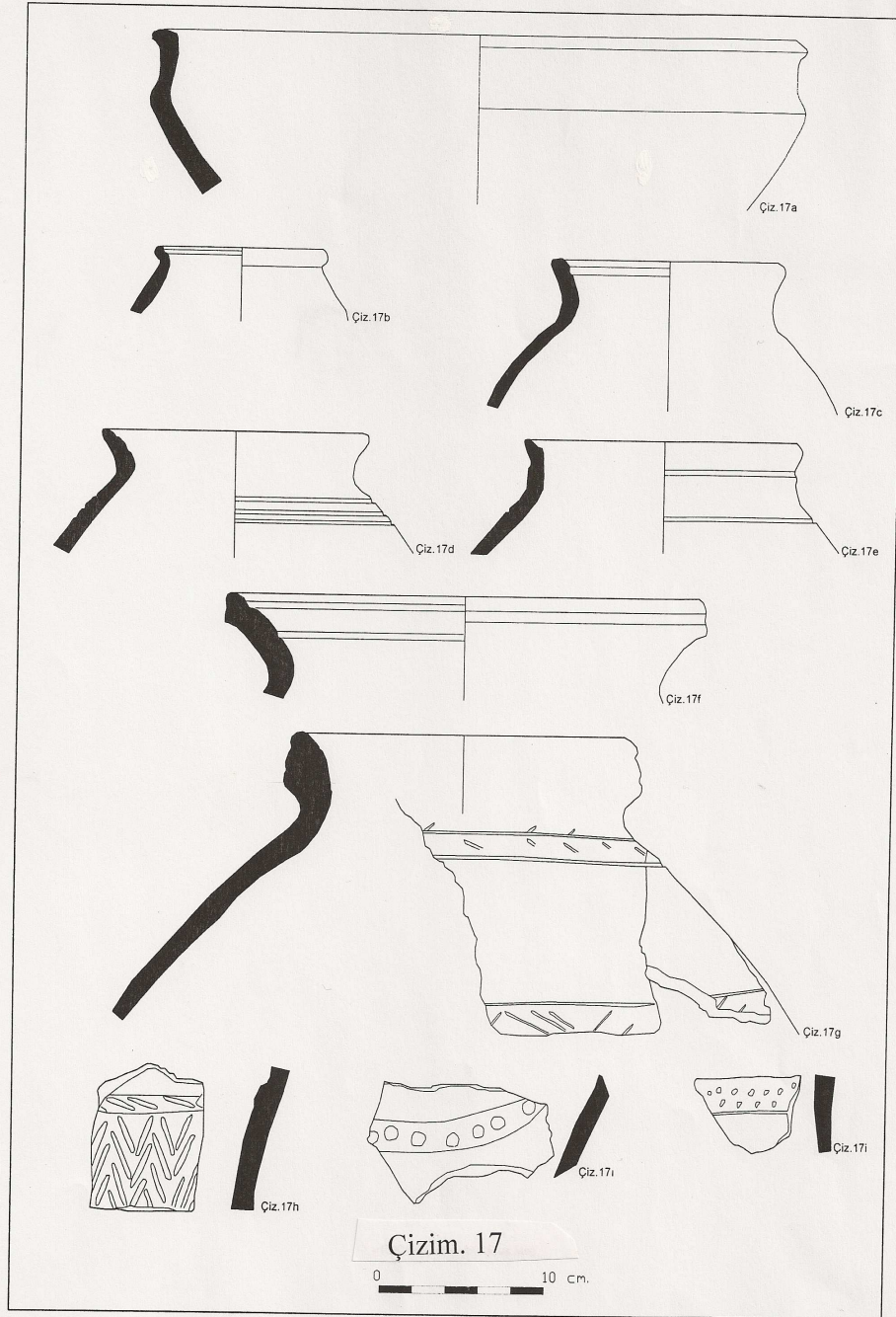

Çizim. 15

Çizim. 16

0 10 cm.

Res. 1

Res. 2

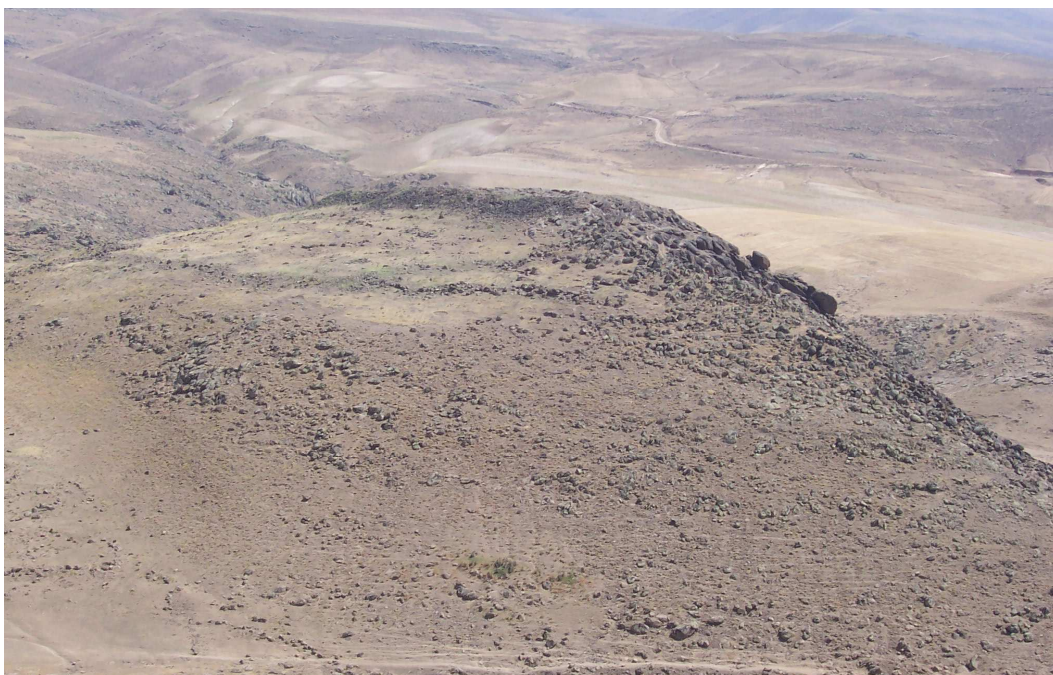
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Lev. XXX

Res.9

Res. 10

Res. 11

Res. 12

Res. 13

Res. 14

Lev. XXXIII

Res. 15

Res. 16

Res. 17

Res. 18

Lev. XXXV

Res. 19

Res. 20

Res. 21

Res. 22

Res. 23

Res. 24

Lev. XXXVIII

Res. 25

Res. 26

Lev. XXXIX

Res. 27

Res. 28

Lev. XL

Res. 29

Res. 30

Res. 31

Res. 32

Lev. XLII

Res. 33

Res. 34

Lev. XLIII

Res. 35

Res. 36

Res. 37

Res. 38

Lev. XLV

Res. 39

Res.40

Res. 41

Res. 42

Res.43

Res. 44

Res. 45

Res. 46

Res. 47

Res. 48

Lev. L

Res. 49

Res. 50

Res. 51

Res. 52

Res. 53

Res. 53

Res. 55

Res. 56

Res. 57

Res. 58

Lev. LV

Res. 59

Res. 60

Res. 61

Res. 62

Lev. LVII

Res. 63

Res. 64

Res. 65

Res. 66

Res. 67

Res. 68

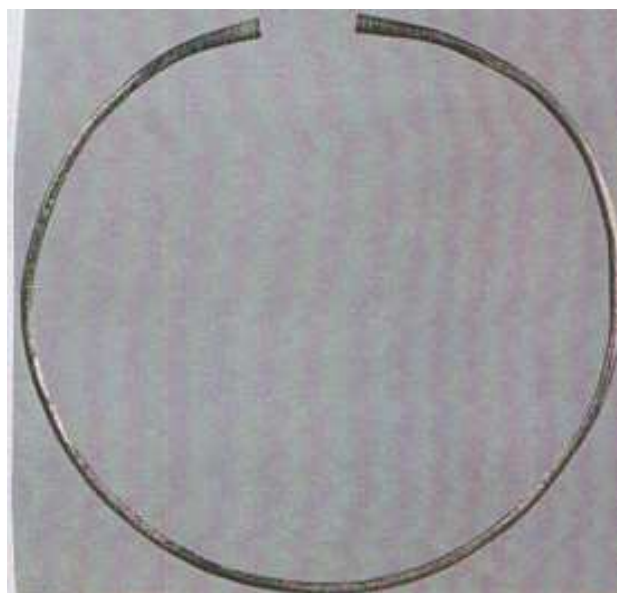
Res. 69

Res. 70

Res. 71

Res. 72